

De Heilig Kruis Ommegang

van

Bergen op Zoom

door

C.J.F. Slotmans

gemeente-archivaris

De Heilig Kruis Ommegang

van

Bergen op Zoom

door

C. J. F. Slotmans

gemeente-archivaris

*'Daar vertoont zich de Koninklijke banier
Daar schittert het mysterie van het Kruis
Waarop het Leven den dood stierf
En door Zijn dood ons het leven verwierf'*
(Vexilla Regis)

Voor Moeder

De Heilig Kruis ommegang

van

Bergen op Zoom

1580 verheugde Bergen op Zoom zich in het bezit van een wonderbaar Kruisbeeld, dat volgens de legende, die een der eerste hervormde predikanten ons overleverde, eenmaal tegen de wispelturige Scheldestroom in, op de schorren bij de stad was aangespoeld ¹⁾.

De eikenhouten Kruis-lieve-Heer, zwart van ouderdom, misschien door het zilte zeewater zwart gebeten, was een zogenaamd Koningscrucifix, omdat de Christusfiguur was uitgebeeld als Koning. Dat wil in dit geval zeggen, dat het beeld naar de gebruiken dier tijden was bekleed ²⁾ en een gouden Kroon droeg ³⁾.

Voor de middeleeuwer vormt een dergelijke kerkschat een kostbaar bezit. De Christus is voor hem voor alles de Man van Smarten, die om de zonden der mensen zoo vreselijk werd gefolterd op de 'galgeboom' van het Kruis. Dit visioen van de Gekruisigde Godmens en van hun zonden op de achtergrond van het Calvarie-tafereel is bij de middeleeuwers overheersend en toonaangevend ⁴⁾

Vanaf 1360 is deze cultus in Bergen op Zoom nawijsbaar ⁵⁾ en in de Bourgondische tijd, ruim genomen in de 15e en 16e eeuw, groeit deze uit tot een volksfeest van kleur en verbeelding, dat zijns gelijke alleen in grote steden vindt.

Wanneer de stad oorspronkelijk de hoogtijdag van het Bergse wonderbare Kruis vierde blijkt niet. Het kan het feest van Kruisvinding (3 Mei) zijn geweest, doch het is evenmin uitgesloten, dat Goede Vrijdag als herdenkingsdag gold.

Zodra de hulde der Bergenaren aan het wonderbare Kruis in de 15e eeuw haar hoogtepunt bereikt in een grootse ommegang, houdt men die op de eersten Zondag na Beloken Pasen, dus juist tussen de twee genoemde dagen in ⁶⁾.

Die dag is met een zekere berekening gekozen.

De nauwe verbondenheid van godsdienstig en wereldlijk leven, maakt de middeleeuwse mensen niet onontvankelijk voor het gezichtspunt, dat godsdienstige uitingen tevens de materiële belangen kunnen ten goede komen. De vraag rijst zelfs hij ons of het feest van het H. Kruis, naast geografische factoren, niet als aanleiding moet beschouwd worden voor het ontstaan van de Paasmarkt.

Tweemaal 's jaars mag de stad Bergen op Zoom een vrije jaarmarkt houden. Dan is er druk bezoek van allerlei kooplieden uit een gebied gelegen tussen de punten New-Castle, Lissabon, Génève, Neurenberg, Riga, Lübeck, Groningen.

Naar het tijdstip waarop deze middeleeuwse beurzen gehouden worden noemt men ze Paasmarkt en Koudemarkt (de laatste begon in het najaar twee weken na Allerheiligen).

De vrijdom van de Paasmarkt wordt met Witte Donderdag uitgeroepen. Dat wil zeggen: vanaf die dag beschikt de koopman over zes weken handelsvrijheid. Gedurende die tijd heeft hij gelegenheid

naar de markt te trekken, er te vertoeven en weer huiswaarts te keren zonder in die periode kans te lopen aansprakelijk gesteld te worden voor enige schuld van zijn medepoorters, wat anders wel het geval was. Alleen voor ernstige eigen overtredingen kan hij gegrepen worden ⁷).

Zijn de eerste twee weken, die we als reistijd moeten beschouwen, verstreken, dan houden de kooplieden met de aangevoerde waren drie toon- of kijkdagen in de hallen, huizen en kramen, welke hiervoor beschikbaar zijn en verkopen zij nog niet. Eerst de daarop volgende Maandag begint de verkoop.

De drie toondagen vallen dus juist vóór die bewuste Zondag na Beloken Pasen, bestemd als ommegangsdag van het H. Kruis. De bedoeling dit kleurrijk godsdienstig volksfeest nauw verbonden te houden met het begin van de jaarmarkt blijkt o.a. hieruit, dat men de Kruisomwegang eenvoudig verdaagt, wanneer vanwege de weersomstandigheden ook de Paasmarkt één of twee weken verlaat wordt ⁸).

Juist bij het begin van de markt herbergt de stad een schare van vreemdelingen en men boeit hun aandacht en godsvrucht door een grootse 'Cruysommeganck'.

Onder leiding van een bekwaam meesterschilder, waarvan de meeste ons slechts met hun voornamen bekend zijn, werken beeldhouwers, schilders en allerlei andere vaklieden tevoren wekenlang om deze stoet te maken tot een grootse religieuze manifestatie ⁹). Reeds de oudste rekening der stad (1413) spreekt daarover, zij het dan zeer in het kort, in een afzonderlijk hoofdstuk ¹⁰). Sedertdien worden de stedelijke rentmeesters in hun verantwoordingen steeds uitvoeriger over wat zij aan 'cruyskosten' hebben uitgegeven.

Door een nauwkeurige vergelijking van de gegevens, welke deze posten bieden, is het mogelijk de Bergse Kruisomwegang in zekere mate te reconstrueren. Jammer genoeg is het 'bouck van den schilder' oftewel het regieboek verloren gegaan ¹¹).

Wanneer we deze gegevens — ze lopen over een tijdvak van honderdvijftig jaar — overzien, blijkt, dat we de stoet kunnen indelen in een folkloristisch, een Oud- en Nieuw-Testamentisch en een eigenlijk processie-gedeelte.

Hoe de juiste volgorde was wordt uit de rekeningen niet duidelijk. We mogen echter veronderstellen, dat het folkloristisch en beeldend gedeelte voorop ging.

Aan de kop gaat de ‘slampamper’, de hondenslager, die de weg vrij maakt, een andere keer een van de stedelijke bodes te paard ¹²).

Een groep tamboers opent de stoet. Met hun plechtstatige slag op hun diepe trommels geven zij het rythme aan.

Vlak daarop volgt het gewapend vertoon van een der gezworen schutters-gilden. Zowel de Oude als de Jonge Voet- en Handboogschutters met hun gilde-emblemen, hun siergerei, hun St. Joris- en St. Sebastiaansvlaggen en beelden, nemen, voorafgegaan door stedelijke pijpers deel aan deze optocht en wisselen jaarlijks van plaats. Later sluiten zich daar de Schermers en de Kolveniers bij aan ¹³).

Een der eerste en oudste voorstellingen is die van **St.Christoffel**, een

heilige, die in de middeleeuwen zeer populair was ¹⁴).

Bij dit soort ommegangen ontbreekt in Brabant en Vlaanderen nooit de reuzengestalte, die in deze gewesten langzamerhand uitgroeit tot een soort groteske stadspersonificatie ¹⁵).

Bergen op Zoom begint met de **Heiligen Reus**. In de jaren dat de Bourgondische geest hoogtij viert, wordt deze voorstelling spoedig vervangen door **Goliath** ¹⁶).

Geleidelijk schijnt deze figuur zich te ontwikkelen tot de bekende

stadsreus, die vanaf 1480 (zeker 1497) niet meer in de ommevang ontbreekt ¹⁷). Na 1500 echter keert de leider van de processie weer tot de Goliath-figuur terug.

De zucht naar sterke contrasten, zoo levendig bij de middeleeuwse mens, maakt het wel zeker, dat in de ommevang **David** hem op de hielen volgt ¹⁸).

Bij de reuze-personen behoren reuze-dieren. Hiervan is de **draak** het oudste ¹⁹) Dit fantastisch beest maakt zelfs een onmisbaar element van zoo'n stoet uit. Met spot en hoon overladen vormt hij er een belangrijke attractie van. In sommige steden wordt hij zelfs op weinig zachtzinnige wijze door de straten gesleurd ²⁰). Wanneer de draak in de ommevang verschijnt, als een groengesclubd en werkelijk vuurspuwend monster, met rode muil, vreselijke neusgaten en opstaande vleugels, wordt hij vaak door een meisje begeleid. Achter hem rijdt de ridder **St.Joris** met zijn schildknaap ²¹). De twee laatste personages gezeten op sierlijk bekleede paarden ²²). Heel

krijgshaftig houdt de ridderlijke St. Joris zijn lange speer gericht op het reuzemonster ²³).

Twee mannen met speciaal drakenschoeisel als voet- en beenbekleding zijn in de Bergse ommegang verscholen in het corpus van het beest ²⁴). Zij laten de draak allerlei bewegingen uitvoeren, zodat zijn staart heel onzacht met de gezichten der toeschouwers in aanraking komt.

Waarschijnlijk op een wagen volgt daarachter de **aartsengel Michaël**, die met een lans de duivel te lijf gaat ²⁵).

Evenmin is de stadspatrones **Sinte Geertrui** vergeten ²⁶).

Logischerwijze horen daarbij haar geestelijke raadsman bisschop Amandus, haar moeder Ina en haar kloosterzusters of een symbolische voorstelling van de maagden der stad.

Dit folkloristisch-historisch gedeelte krijgt na 1470, wanneer de stad steeds grotere bedragen aan de ommegang besteedt, meerdere uitbreiding.

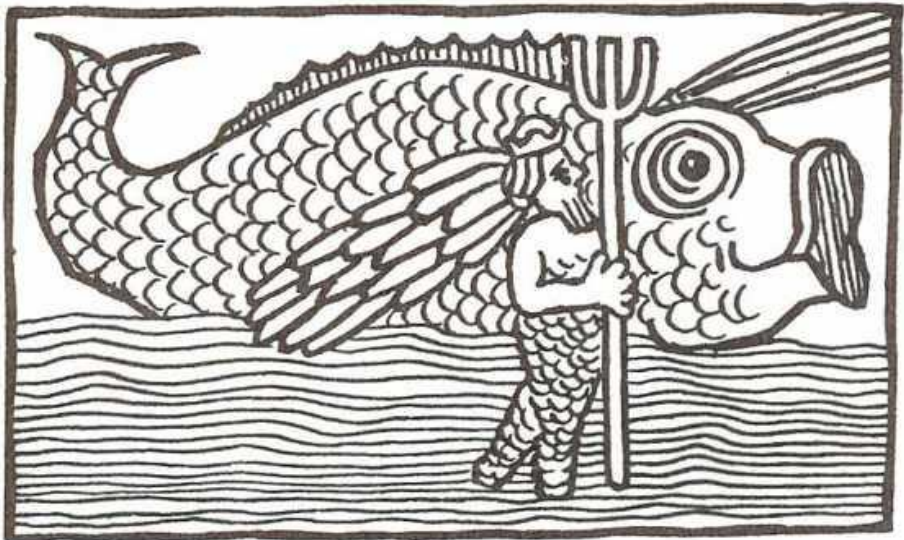

Dan verschijnt het massale **Ros Beiaard** met de **vier Heemskinderen** in het zadel ²⁷⁾, wel een bewijs hoe populair de roman of de sage van Reinoud van Montelbaen of de Vier Heemskinderen dan nog is. Gewoonlijk heeft het 'Ros' ook een begeleider van humoristische aard. Het zou me niets verwonderen als sommige 'sotten' of 'sottinnen', die in deze 'processie' optreden met hun 'bommeken' of 'marotken' ²⁸⁾, de geleiders zijn van het reuzepaard, dat een bron was van allerlei legenden. Over deze stadszotten of zottinnen moeten we niet gering denken. Het zijn doorgaans de beste toneelspelers en -speelsters uit die dagen. Vooral in de zestiende eeuw huren de gilden hen als begeleiders ²⁹⁾.

Andere reuze-dieren zijn **de Kemel**, **de Griffioen** en **de Walvis** ³⁰⁾. De Kemel en de Walvis worden meestal door Cupidootjes bereden. Die op de Walvis verbeeldt Neptunus. Met een spuit spuwt hij waterstralen door de neusgaten van het zeemonster. Daarnaast komen in de processie ook de zo typische kleine paardjes voor ³¹⁾.

In de 16e eeuw vormt bovendien de 'Blauwschuit' nog een nummer in deze afdeling. Met dit schip, bemand met dwazen en grappenmakers, leden van het gilde van de Blauwe Schuit, komen in Bergen op Zoom de schippers uit ³²). De verschillende figuranten op deze schuit drijven met maatschappelijke en kerkelijke toestanden een spot van dezelfde soort, als we gekristalliseerd vinden in sommige versieringsmotieven aan de buitenkant van kathedralen, aan de koorbanken van die kerken en in de verluchte handschriften uit de tijd der gothiek.

Al ontbreken directe gegevens uit de 15e eeuw over dit ommevang-nummer toch wordt het door het bekende gedicht van Jacop van Oestvoorne erg waarschijnlijk, dat de Blauwe Schuit in Bergen op Zoom reeds vroeger bekend was ³³). Rond dit schip voeren jonge mannen de moeilijke **zwaarddansen** uit ³⁴).

II

Met de uitbeelding der Profeten, die het Kruisoffer voorspelden en in de stoet hun betekenisvolle woorden herhalen, komen we in de groep van de voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament ³⁵).

Een der hoofdfiguren brengt in beeld hoe **‘Mozes met de Stenen Tafelen der Wet’** de Sinai afdaald.

Voor Mozes uit draagt men het **Gouden Kalf** ³⁶), waarrond ‘Joden’ begeleid door pijpers, tromslagers en tambourijnspelers hun reidansen uitvoeren ³⁷).

Aan de uitmonstering van deze dansers besteedt de regisseur veel zorg. Vrij kostbare kleding ³⁸), grote ronde punthoeden ³⁹) behoren tot de vaste garderobe, terwijl de stad enkele jaren achter elkaar voor de dansers twaalf paar rode en witte schoenen aanschaft en deze laat onderhouden ⁴⁰).

Wanneer de bronnen spreken van de voorstelling van **‘den Boom Jesse’** is het niet onwaarschijnlijk, dat deze op de rug van de Kemel is megedragen. Op elk van zijn takken torst deze allegorische Boom dan een levend kindje, dat een der Koningen uit de familiestamboom van de H. Maagd Maria verbeeldt ⁴¹).

Verschillende jaren trekt een praalwagen mee **‘Salomons oordeel’** geheten. Wanneer we lezen, dat een beeldhouwer hiervoor een houten kindercorpus moet maken, zien we in onze geest reeds de voorstelling van deze dramatische scène ⁴²).

Tot dit gedeelte van de stoet rekenen we eveneens de voorstelling van de Dood ⁴³). Dodendansen, knekelvoorstellingen hebben voor de middeleeuwer weinig afstotends. Pest en oorlog maakten hem maar al

te vertrouwd met een onverwachte dood ⁴⁴). Vandaar dat hij gemakkelijk komt tot de voorstelling van de Dood en de Hel ⁴⁵). De middeleeuwer wil echter niet alleen griezelen. Zeer sterk leeft in hem nog het heidense principe, dat altijd en overal en onder allerlei vormen bij deze mensen terugkeert, n.l. dat er naast de Goede Geest ook een Boze Geest bestaat, die even sterk is als de Goede. Dit dualisme, helemaal niet Katholiek, beheerst het middeleeuwse volksleven. De doorsnee middeleeuwer toont dan ook een machteloze angst voor de duivel, 'den viant' ⁴⁶). Wat hun geest beroert stellen zij ook voor. Vandaar die 'Hellewagen'. Bij die hel behoren duivels ⁴⁷). Aan hun kalfsleren ⁴⁸) en van bellen voorziene ⁴⁹) pakken zijn echte koestaarten bevestigd ⁵⁰). Onderdeel van dit duiveltravesti vormen gebeeldhouwde maskers voorzien van hoorns en met baarden van geplozen touw ⁵¹). In hun handen dragen ze drietanden met leer bekleed. Blijkbaar moesten ze op het publiek inlopen en om bij die handeling geen ongelukken te maken, zijn die drietanden beschermd.

Nu komen de draagstukken, de wagens en groepen die tableaux-vivants geven van de 'zeven ghetiden van onsen Lieven Heer' ⁵²). Dit is dus wel niets anders dan een verbeelding van de eigenlijke devotie der latere middeleeuwen, welke zich concentreert op Christus als mens en de verering van Christus' lijden. De gebedenboeken van dit tijdvak gaan de gelovigen voor in het overwegen van de omstandigheden van dit H. Lijden en drukken het in een omlijnd beeld uit.

De Kruisdood van Christus is dientengevolge voor alle gelovigen in de late middeleeuwen een geweldig-levende realiteit geweest. Het is de bron die geheel hun devotie inspireert. Zo komen ze er ook toe behagen te scheppen en voldoening te vinden in de uitbeelding van de Zeven Smarten van Christus ⁵³).

De eerste daarvan is de '**Geboorte in de stal van Bethlehem**' ⁵⁴). Het décor van deze wagen, waaraan de os en de ezel niet ontbreken, levert geen moeilijkheden op ⁵⁵). De Rederijkerskamer 'der Vreughden bloeme' zorgt voor de spelers ⁵⁶). Choralen vervullen de rol van schaapherders. Zij gaan de wagen vooraf en zingen tijdens de

omweggang hun Kerstliederen ⁵⁷). Achter de wagen schrijdt een stoet van engelen, die het Gloria zingen. Dit stuk sluit met de Drie Koningen te paard, gevolgd door hun dienaren ⁵⁸).

Een uitgebreide groep vormt de ‘**Intocht in Jeruzalem**’. Groepen jongelingen en meisjes wuiven met palmen en voeren kleden mee, die zij op de weg spreiden ⁵⁹) Zij zingen de Jezus-figuur, die op een ezelin volgt ⁶⁰), toe: ‘Hosanna de Zoon van David! Gezegend Hij, die komt in de naam des Heeren. O, Koning van Israël: Hosanna in den hooge’. Daarachter volgt op een praalwagen de symbolische voorstelling van de stad **Jeruzalem** ⁶¹).

Hierna komen de echte passietafereelen. Wat wij nooit anders zouden kunnen of willen voorstellen dan allegorisch, beeldt de middeleeuwer in alle realisme uit.

Een der eerste wagens stelt het **Laatste Avondmaal** voor ⁶²). Dan komt de **Hof van Olijven** met Christus in doodsangst en zijn gevangenneming door de Hoofdman en zijn knechten ⁶³). De Apostelen ontbreken hierbij natuurlijk niet.

Hierop volgt een voorstelling van de **Doornenkroning** en de **Geeseling** ⁶⁴). Het is wel zeker dat deze nummers draagstukken zijn van beeltenissen van de Man van Smarten. De mannen, die daarbij de Joden voorstellen, zijn gebaard en dragen Oosterse kledij en rode punthoeden ⁶⁵). Zij hanteren niet alleen houten zwaarden, doch echte leren geeselriemen maken tevens deel uit van hun uitrusting ⁶⁶). Daarachter laat men Christus zijn Kruis naar de **Calvarieberg** dragen ⁶⁷). Bij deze groep bevinden zich de figuren van **Herodus, Annas, Cayphas** en **Pilatus**, allen te paard, met hun dienaren ⁶⁸).

Een groot Kruisbeeld staande op een wagen herinnert ons aan de Kruisdood van Jezus op de berg van Calvarië ⁶⁹). Een somber tromgeroffel moet het effect hier verhogen ⁷⁰).

Evenmin ontbreekt het **H. Graf** ⁷¹), door middeleeuwse ridders bewaakt ⁷²).

Hoogstwaarschijnlijk reeds vroeger, doch zeker vanaf 1470 vindt de régisseur dit geen waardig slot en laat hij dit gedeelte sluiten met een praalwagen, waarop God de Zoon Zijn Moeder **Maria** kroont tot **Koningin des Hemels**.

Vier gevleugelde engelen, die nu en dan zingen, staan voor Haar hemelse troon. Aan deze wagen met zijn kronen en sterren laat de régisseur alle mogelijke zorg besteden ⁷³). Bovendien arrangeert hij in overleg met de rederijkerskamer een lieve maagdenschaar rond en op de wagen ⁷⁴). Zo vormt deze paradijselijke noot een tegenhanger voor de **Hel** en zijn trawanten, die overwonnen waren door Christus' Kruisdood. Maar aan de volle consequentie van deze gedachtengang was het volk nog niet toe, hoewel de Kerk ook toen reeds in haar officie bad: "Hij, die de macht der hel fnuikte, stierf op het heilig Kruis".

Wanneer de Renaissance, dank zij de voorbeelden van de grote stoeten onder Karel V in Antwerpen en elders gehouden, ook op dit gebied gaat doorwerken, komen er andere onderwerpen in het program van de ommegang.

Een ingrijpende bezuiniging is oorzaak, dat we nog precies weten, hoe de stoet er na 1543 uitziet. Zodra God 'beter neringe' verleende, zou de 'ommeganck' wederom in oude volle pracht uittrekken. Dat heeft echter niet zo mogen zijn ⁷⁵).

Het beeldend en Bijbels gedeelte opent in deze jaren met de frêle verschijning van **dertien sybillen** met haar mysterieuze boeken ⁷⁶). Zoowel jongens als meisjes doen hieraan mee ⁷⁷).

Hierop volgt een wagen met **de hangende slang, de koperen slang** aan het Kruis door Mozes in de woestijn opgericht, waarnaar de door-giftige-slangen gebeten Joden hadden op te zien om lichamelijke genezing te verkrijgen.

Deze gebeurtenis beschouwen velen als een voorafbeelding van Christus aan het Kruis, het Heil der wereld, waarnaar miljoenen zouden opzien in het belang van hun ziel en zaligheid. Deze voorstelling was dus wel op haar plaats in deze Kruisomwegang.

Dan de **Koningin van Saba**, omstuwd door een grote hofstoet, optrekkend naar Koning Salomon, daarachter een wagen met de **giften der Koningin**. Echt een onderwerp waaraan een Renaissance-man zijn hart kon ophalen: schijn van goud, krullen en een weelde van stoffen en kleur.

Hierop volgt de legende van de **Veropenbaring der H. Maagd** aan Keizer Augustus.

Het programma noemt dit **Keizer Octavianus**, die de telling van zijn onderdanen beval, temidden van welke strubbelingen de Messias

geboren werd. Feitelijk is dit een aanvulling van de reeds besproken wagen en groep: de stal van Bethlehem met de zingende herders en engelen en de Driekoningen, die behouden blijven ⁷⁸).

Onmiddellijk sluit hierbij aan **Keizer Constantijn** met een talrijke ruiterschaar. Constantijn, de man die Christus' leer en Kruis in het volle daglicht bracht. Deze figuur komt ook reeds vroeger voor ⁷⁹).

Dan - eigenaardige variatie - **Judas**, die in de kerker opgesloten wordt. Het zevende punt of wagen is de **H. Helena**, Constantijns moeder, die het H. Kruis op wonderbare wijze weervond. Dat is het feit, dat de H. Kerk de .3en Mei herdenkt en waarbij het Bergse Kruisfestijn onmiddellijk in gedachte aansluit. Het feest van Kruisvinding werd dan ook altijd op bijzondere wijze herdacht.

Een achtste wagen toont **Cosdras** met **Constantijn** in een andere groep, terwijl

nummer negen de **gesloten Hemelpoort** voorstelt, geopend door het gebeuren, dat de tiende wagen uitbeeldt: de **Berg van Calvarie**. De Joden, die de Christus kruisigden, ontbreken ook nu niet ⁸⁰).

Dit nieuwe programma laat de actie al enigszins in de steek, wat voor die tijd een winst vormt. Keizervoorstellingen te paard en te voet vormen de tussenzetsels, welke de groote tableaux-vivants verbinden, die altijd tevoren worden aangekondigd met opschriften op spandoeken of banderollen ⁸¹).

Dan komen weer de bekende kleurige en grappige genre stukjes: **St. Joris** met de draak en de reus **Goliath met David**. Tenslotte de **negen duivels** met de **Dood** in de bekende kledij.

Het werpt zoo'n goede kijk op de geest dier dagen, dat men voor rollen van de laatste soort, die iets slechts moeten voorstellen, ook niet de fine fleur van de stad neemt.

Dat verraadt een zin voor de realiteit van het leven, die tot aan de grenzen van het onbehoorlijke voert. Het stadsbesuur beveelt nl. reeds in de vijftiende eeuw, dat *'de duyvelen, Joden ende Torcken nyet en sullen moegen loopen in de bordeelen oft in de herbergen oft op de straten om te transseneeren oft gelt te vernemen op die peyne van 20 scellingen Brabants en daer en boven gecorrigeert te wordenen'* m.a.w. een lijfstraf op te lopen. Een fatsoenlijk mens behoeft een dergelijk verbod niet gedaan te worden ⁸²).

Wat de bewoners van oud-Bergen op Zoom met deze wagens en groepen ten beste geven, is verre van primitief. Daarom enkele technische gegevens.

De beste handswerklieden besteden gedurende enige weken al hun aandacht aan de wagens en draagstukken ⁸³). Dit aantal voertuigen stijgt van zeven tot dertien, ofschoon het aantal voorstellingen hetzelfde blijft ⁸⁴).

Oorspronkelijk schijnt men dan ook sommige ideeën op draagberries te hebben uitgebeeld, gelijk bijv. de Geseling, de Kruis- dood en het H. Graf. Vandaar dat de bronnen spreken van 'omdragen'.

Langzamerhand worden het echter allemaal wagens, die men er speciaal voor bouwt ⁸⁵) en waarop men bijv. een Kruis zet.

Gedurende het jaar bergt men de wagens op in een daarvoor gehuurde schuur buiten de Wouwsche poort ⁸⁶).

Zowel de kleding van de deelnemers als de verdere requisieten van de stoet vinden daar eveneens een plaats ⁸⁷).

Eén man draagt de verantwoordelijkheid. Hij is de regisseur en maakt uit wie een bepaalde rol vervult ⁸⁸). Meedoen is plicht. Een of twee dagen tevoren haalt de speler zijn processiekleren af. Uiterlijk daags erna moet alles weer netjes ingeleverd zijn:

‘desgelijcx den ommeganck gedaen ende gepasseert zijnde, degheene die daerinne gegaen hebben, zullen gehouden zijn ten selven dage oft ‘s morgens ten langhsten daerne, te commen bij ‘t bouck van den schilder ende aldaer overleveren huer clederen, die zij ontfangen hebben’ ⁸⁹).

Voor deze costumering koopt de stad jaarlijks grote hoeveelheden laken, linnen, boekraan (een zijdeachtige stof), welke stoffen geverfd en beschilderd worden, om ze voor de ommeegang bruikbaar te maken ⁹⁰).

De praalwagens laat men door paarden trekken. Er zijn jaren, dat men er een acht en dertig stuks voor nodig heeft, zij worden alle behangen met dekkleden, op de meest kleurige wijze beschilderd ⁹¹).

Voor de camouflage van de wagenonderdelen gebruikt men allerlei stoffen en voor de opsiering zelf groen (‘meien’) en gobelins. Bepaalde handelaren uit Antwerpen, die met deze koopwaar de jaarmarkt bezoeken, staan hiervoor dit kostbaar materiaal af ⁹²).

Bij de ommeegang houdt de regisseur steeds de hoofdlijn intact, tenzij hem, zoals in het jaar van de bezuinigingen, anders bevolen wordt. Overigens staat het zijn fantasie vrij, vooral in folkloristisch opzicht, de nodige variaties aan te brengen.

Wat in dit gedeelte van de jaarlijkse Kruisommeegang wordt geboden is in zijn geesteskenmerk niet specifiek Bergs, wèl algemeen Zuidelijk, Brabants, soms Vlaams. In de verschillende stoeten van Antwerpen, Leuven, Brussel, Gent en Brugge vinden we dezelfde elementen. Zij

behoren tot de algemeen gangbare voorstellingen. Ieder poorter kent ze en iedere keer dat zij er gelegenheid voor krijgen beelden de artisten ze uit.

Tussen de opklimmende zwart-houten en rood-stenen topgevels, gedrapeerd met tapijten en uitgestoken vlaggenwimpels en banieren, groen, bloemen en brandende kaarsen moet deze stoet met zijn zachte heldere tinten van blauw, groen, geel, parijs- en meekrap-rood, lazuur en vermiljoen, het klatergoud en -silver wel een zeer grootse indruk hebben gegeven en bij de middeleeuwer een diepe ontroering hebben gewekt ⁹³). Vooral het rood schijnt te hebben overheerst. De stad zag er ook netjes uit: putten en gaten waren in de straten opgehaald en er waren extra bruggen gelegd om de stoet over de stadsgracht te laten passeren ⁹⁴).

Welke route de ommegang volgde blijkt echter nergens.

III

Het derde deel van de stoet vormen de ruim twintig ambachtsgilden. Zoowel hun keuren als verschillende stedelijke ordonnantiën bevelen hen bij de processie aanwezig te zijn in gildekledij. De barbiers bijv. in toga's van zwarte zijde met groen zijden lint versierd. De ambachten voeren hun soepele banieren en de beelden van hun patronen. Zoo verschijnen de schippers met St. Olaf, de potmakers met de heilige Barbara, de schoenmakers met St. Chrispijn en St. Crispinianus, de schilders met St. Lucas, de winkeliers met St. Nicolaas, de smeden met de H. Eligius en de arbeiders met St. Christoffel enz. enz.

Evenmin ontbreken hun werktuigen en hun siergerei, want het bezit aan gildezilver vormt een deel van hun trots. In sommige jaren nemen de ambachtsgilden zelfs de taak op zich 'personagien' te tonen. We zullen daar declamatie onder moeten verstaan of een vertoning op een speelwagen. Ook als groep stellen ze iets voor. Deze taak laten ze dus niet alleen aan de Rederijkers over ⁹⁵).

Naar gelang hun belangrijkheid, ouderdom en ledental zijn de gilden in de Bourgondisch-Oostenrijkse tijd verdeeld in zeven groepen, natiën geheten. Ieder dezer groepen heeft een afgevaardigde in de Brede Raad of de Vroedschap der stad en het is deze afgevaardigde die ook een der sleutels bewaart van stads-privilegiënkist.

Deze vertegenwoordiging bepaalt hun onderlinge volgorde in de stoet en ook wel in de natie, die immers uit meerdere gilden bestaat. Het gilde of ambacht, dat het wonderbare Kruis omdraagt vormt de slotgroep.

De magistraat beslist zo de strijd om de voorrang, welke een onderdeel uitmaakt van de zucht naar schone vormen, waarin een hartstochtelijk geslacht zich uit.

Aldus is hun volgorde in 1487:

1. volders, linnenwevers en droogscheerders;
2. kleermakers en wolwevers;
3. metselaars, timmerlieden en huidevetters;
4. bakkers, slaggers en bontwerkers;
5. potmakers, smeden en winkeliers;
6. schippers;
7. losse arbeiders, barbiers, voerlieden, hoveniers en oude klerkoopters ⁹⁶).

En terwijl het wonderbare Kruis voorttrekt, bidt de Kerk der Middeleeuwen voor:

*“O, Kruis gegroet, gij eenige hoop,
“in dezen tijd van het Lijden
“geef den godvruchtigen meer genade
“en wisch der zondaars zonden uit”.*

Zowel het H. Kruis als het Mariabeeld is voor deze gelegenheid met fonkelnieuwe mantels bekleed, meestal van blauwfluweel.

Er zijn ook geestelijke, beter **godsdienstige gilden**. Het grootste aantal leden heeft ongetwijfeld het 'Lieve Vrouwe gilde', dat het beeld van de Moeder Gods meevoert ⁹⁷), wat deze processie tevens tot een Maria-omweging maakt! Pijpers en toortsdragers met versierde zesponders van offerkaarsen, die straks in de kerk zullen branden, gaan de gezworen schuttersgilden vooraf ⁹⁸).

Hoewel de figuranten reeds tegen zeven uur 's morgens dienen

present te zijn op de toenmalige Nieuwe Markt (nu Korenmarkt) waar de stoet wordt opgesteld ⁹⁹), trekt de processie eerst uit na de gezongen Hoogmis. De gildebroeders hebben dan slechts in te schuiven en de autoriteiten aan te sluiten.

De officiële personen besluiten de stoet, te weten het stedelijk bestuur, bestaande uit: Drossaard, Schout, Burgemeesters, Schepenen, Wees- en Rentmeesters, stadspensionaris en secretaris, als groep voorafgegaan door de bode met zijn staf ¹⁰⁰), allen gekleed in hun lange zwarte of rode tabbaarden, afgezet met paars, groen of bont boordsel.

Oorspronkelijk behoort het tot de taak van het stedelijk bestuur 'theilich Cruce van Berghen' door de straten te dragen)¹⁰¹. Later nemen de gilden deze post over en na 1560 schijnt alleen 'der Vreughden bloeme' met deze taak belast ¹⁰²).

Voor de leden van de magistratuur beginnen de plechtigheden reeds zaterdagavond. Wanneer de Vespers geluid worden, dienen zij in ambtskledij op het stadhuis aanwezig te zijn. Vandaar begeven zij zich, voorafgegaan door de stadspijpers, naar de kerk, om het wonderbare Kruis dat daar op een altaar staat, naar beneden te laten halen en met de nieuw-geschonken mantels te doen bekleden.

Daarna wordt het H. Kruis midden in de kerk gezet ¹⁰³). Deze handeling groeit allengs uit tot een volledige ceremonie. In de muzikale omlijsting van het gezang der choralen en zelfs een enkele keer van de beroemde choralen uit Antwerpen ¹⁰⁴) houdt de pastoor der Sinte Geertruikerk zijn predikatie. De klokken luiden, de beiaard speelt en zodra na afloop de heren van de magistratuur zich terugtrekken voor een zogenaamde 'collacie', zet de organist het muzikale festijn op zijn instrument tot na negen uur voort ¹⁰⁵).

Wanneer de leden van de magistratuur des Zondags aan de Kruisomweging deelnemen,

doen zij dit tevens als lid van het gilde van de H. Antonius abt, waarvan ieder, die op enigerlei wijze aan de magistratuur verbonden is, hetzij als dienaar hetzij als bekleder van een bestuursambt, deel uitmaakt. Daarom dragen zij tijdens de processie van oudsher in hun midden ook het beeld van de H. Eremiet mee ¹⁰⁶).

Voor de avondlijke zanghulde in de kerk was een keus mogelijk uit de vele heerlijke hymnen, waarmee het kerkelijk officie het H. Kruis eert.

We denken bijv. aan 't vers

“O Kruis, mijn vertrouwen, onder alle boomen geen tweede zoo schoon; geen woud biedt zijns gelijke, naar blad of bloem of zaad”;

“Bekoorlijk hout, bekoorlijke nagels, dragers van een bekoorlijken last”,
en de antifoon:

“O Kruis.... red de menigte die hier vandaag vergaderd is om Uwen lof te vieren, alleluja, alleluja!”

Achter het stadsbestuur komen in de ommeegang de vertegenwoordigers van de religieuze gemeenschappen van de stad: de Begijnen in haar lange zwarte mantels, de Broederkens van de Observanten, de Cellebroers ¹⁰⁷).

Muzikale begeleiding genieten alleen de gilden en de magistraat. De vier of zes stedelijke pijpers kunnen deze taak onmogelijk af ¹⁰⁸), de instrumenten van die tijd (denk aan de doedelzakken) klinken in de buitenlucht stellig te zwak om de stoet te kunnen begeleiden.

De vreemde gasten laten zich echter — in uitzicht natuurlijk op een beloning — niet onbetuigd. Antwerpen, Middelburg, Reimerswaal, Utrecht, Delft, Goes, Hulst, Gent, Mechelen, Leuven, Dordrecht, Breda en Axel zenden hun eigen pijpers ¹⁰⁹) ieder in de stedelijke uniform, muzikanten trots op de zilveren stadsbreuken, welke hun borst sieren,

fel op de zijden fanions met franjes en de kleurige linten aan hun instrumenten ¹¹⁰).

Uit 's-Hertogenbosch, Zierikzee, Rotterdam, Dordrecht, Leiden, Gouda, Goes en Gent ontmoeten we trompetters ¹¹¹).

Stadsmuzikanten uit Vlaanderen (Moerbeke, Stekene en Wynoxbergen) ¹¹²) en ook uit Delft komen met klaroenen ¹¹³).

Een Straatsburger bazuinblazer begeleidde eens vanaf de torentrans ¹¹⁴). Feestelijk moeten hun fanfares hebben geklonken. Voorts vermelden de rekeningen schalmeiers ¹¹⁵) en fluitisten ¹¹⁶).

Vedelspelers gaan uit voor de geestelijkheid. Stille valt. Wierook walmt en geurt. Plechtig beieren de klokken en over de met zand en bloemen bestoven straten komen de Kapittelheren in twee groepen: de Lambertijnen en de heren van St. Michiel.

Om beurten dragen de Deken van het Kapittel en die van het St. Michielsgilde het Allerheiligste onder het baldakijn ¹¹⁷). Reeds in 1400 is dit voorschrift en regel en hiervan is niet meer afgeweken ¹¹⁸).

Dat is voor een Brabantse stad al vrij vroeg, want in Rome zelf werd de openbare processie met het H. Sacrament pas in 1447 ingevoerd ¹¹⁹).

Het wekt weinig verbazing, dat dit betrekkelijk zo laat gebeurde, als men weet, dat in het hoogheilig Sacrament voor de middeleeuwer veel meer de God woonde, die hij had te vrezen, dan de God die hij mocht beminnen. Vandaar dat buiten de H. Mis en de H. Communie de Eucharistie zoo goed als niet werd vereerd in de vroege middeleeuwen. Maar in het bisdom Luik was dit spoedig anders.

Het oude Bergen kent deze processies reeds in 1360 en zag dus de Lofzang uit het Brevier werkelijkheid worden:

“Dat van feestelijke gezangen de straten weergalmen, en de bewoners de vreugde op hun gelaat doen uitschijnen; dat met brandende fakkels in ordelijke rangen geschaard, vooruitgaan kinderen en ouderlingen”.

(1 Juli, Feest van het Kostbaar Bloed Onzes Heren Jezus Christus.)

Tijdens dit feest van kleur en verbeelding werd meestal een estabement ten beste gegeven. Dikwijls echter is deze vertoning tot na de middag uitgesteld, zeker die van ‘der Vreughden Bloeme’ ¹²⁰). Ook komen wel rederijkers uit andere steden iets ten beste geven ¹²¹). Die voorstellingen hadden plaats Op de *de* Markt of tegen de achterzijde van het koor der kerk in de Koevoetstraat ¹²²).

Als na afloop ieder poorter thuis zijn gasten onthaalt, recipieren Burgemeesteren ten stadhuize ¹²³), waar de geestelijkheid, de ganse vroedschap, de consuls en de leiders van de vreemde kooplieden worden onthaald op een maaltijd en vele wijngeschenken worden uitgedeeld ¹²⁴).

De jaarmarkt kan nu beginnen. Maar daarbij laat men het geestelijke niet los. Er zijn speciale kerkdiensten voor de kooplui en zowel in het Nederlands als in het Frans wordt voor hen gepreikt ¹²⁵).

De gehele week blijft het wonderbare Kruis in het midden van de Kerk tentoongesteld en vormt daar een middelpunt van de hulde der gelovigen ¹²⁶).

Tot 1560 blijft het gewoonte deze ommegangen te houden. Evenals andere Rederijkerskamers van de Nederlanden uit die tijd staat ‘der Vreughden Bloeme’ onder verdenking bij haar optreden kritiek te zullen uitoefenen op de burgerlijke overheid, de geestelijkheid en de godsdienst. Daarom wordt haar vóór de ommegang van 1560 verboden ‘personagies te tonen’ ¹²⁷).

Of het na de strubbelingen van de Beeldenstorm in 1566 en de militaire bezetting van de daarop volgende jaren mogelijk is geweest de oude traditie voort te zetten, kan door het ontbreken van de rekeningen niet definitief worden vastgesteld, maar waarschijnlijk is het wel. Immers pas de 23en April 1572 *“is bij mijnen Heeren Drossart, Schouteth, Borgemeesters ende Schepenen deser stadt gesloten, dat midts den benauden tijt en doer die men geadverteert is van den compste van noch vijfve vendelen Spaengiaerden die op Saterdaige oft Sondaighe naestcomende hier in der stat comen selen, men op Sondaighe naestcomende gheenen omgangck oft generale processie en zal houden, maer tselve sal uytstellen tot dat men commoditeyt sal vinden om de selve processie te houden”* ¹²⁸).

Behalve de Kruisommegang trokken op de feestdag van St. Antonius Abt en H. Sacramentsdag ook eenvoudige processies met het H. Sacrament.

Aan de Sacramentsprocessie, die op Sacramentsdag 11 Juni 1528 uittrok, werd bijzondere luister bijgezet door de aanwezigheid van de bisschop van Luik, kardinaal Erard van der Marck, tevens bisschop van Valence, hertog van Bouillon en graaf van Looz (1505-1538).

’s Morgens had de kardinaal eerst aan het hoogaltaar der Sinte Geertruikerk een pontificale hoogmis gecelebreerd. Daarna droeg hij zelf *‘met grooter reverenciën (eerbied), altijd blooten hoode ten eynde toe’* het H. Sacrament door de straten van Bergen op Zoom en bracht het ook weer in de kerk terug.

Dat vond de man die dit optekende blijkbaar nog al een prestatie voor een kardinaal, die *‘cael was van haere’*. En hij herhaalt aan het eind zijn opmerking, dat de vriendelijke kardinaal zoo’n goed voorbeeld had

gegeven van godsvrucht. Tot de deelnemers behoorde ook heer Jan III van Bergen, die met die kardinaal zeer bevriend was ¹²⁹).

Voor de laatste keer trekt een processie uit met Sacramentsdag 1579. Dan krijgt n.l. de kapitein van de Kruisboog een beloning, omdat zijn schutters goed toezicht en de wacht hielden, *“terwijl men metten eerwaardigen heylighen Sacramente ommeginge”* ¹³⁰). Het jaar 1580 is stellig te rumoerig geweest voor deze processies.

De devotie van de bewoners van Oud-Bergen op Zoom tot het H. Kruis bepaalt zich niet tot de Kruisomwegang. Zij leeft het hele jaar door en met een zeer typisch gebruik. Men onderhoudt namelijk als gewoonte, dat onmiddellijk na het toedienen van het H. Doopsel de vader en peter en meter zich met de kleinen dopeling naar het altaar van het H. Kruis begeven, alwaar een kosteresse de baby weegt en de vader een kaars offert even zwaar als de boreling ¹³¹).

Merkwaardige stichtingen vinden we nog opgetekend in de oude registers van het Bergse archief. Zoo begiftigt Cornelis Wisse van Antwerpen in 1471 het kerkbestuur met een cijns van 10 schellingen om hiervoor olie te kopen, ten behoeve van een godslamp, welke dag en nacht voor het H. Kruis moet branden. Twee zoutketen aan de dijk van het Noordland dienen als onderpand voor het voldoen van het cijnsgeld ¹³²).

Belangrijker is de gift van de lakenkooper Cornelis van Akeren, ook wel van Eekeren genoemd. Hij schenkt het kerkbestuur een bedrag groot genoeg voor een jaarlijkse erfrente van tien pond grooten Brab. gelds, waarvoor iederen Vrijdag aan het altaar van het H. Kruis een gezongen H. Mis zou worden opgedragen, waaraan de choralen, de organist en

de zangmeester en minstens acht zangers hun medewerking zouden geven ¹³³).

Het wonderbare Kruis is in 1580 door de vlammen verteerd, maar de devotie tot het H. Kruis leeft hij de gelovigen voort. Immers al missen wij het wonderbare Koningscrucifix der middeleeuwen, toch “blijven wij roemen het Kruis van onzen Heer Jezus Christus”.

**Bergen op Zoom,
Op de feestdag van de vinding van het H. Kruis, 1946**

Noten

-
- ¹ Ds. Jac. Baselis. 'Grondich bericht aengaende de bulle van Clemens de VIII, Paus, etc. B. opten Zoom 16D3, p. 281 en 282.
- ² S.R. 1442/3, fol. 6 recto: 'In den yersten ghegeven van des heyligen Cruys ende onsen liever Vrouwen cleederen 3 pond grooten Vlaems ghelts, facit in Brabantscen g'helde 4 pond, 10 scell. gr.' S.R. 1443/4, fol. 5 verso: 'In den yersten ghegeven omme 10 ellen blauw fluweels, dair des heyligen Cruyce ende onsen liever Vrouwen cleederen af gemaect zijn omme elke ellen 11 scell. ende 6 den. grooten Vlaems ghelts coemt 17 scefl. 3 den. grooten Brab. facit 8 pond. 12 scell. 6 den. grooten. Item, ghegeven van den voirscreven fiuweele van tolen ende een wassen cleet dair inne beslagen was, tsamen 3 scell. grooten Brab.'
- S.R. 1473/4, fol. 16 recto: »Den kerckmeesters ter fabrieken behouf alhier, voer tscruce ende onser Vrouwen cleederen, die men opten voirscreven dach gewoenlic pleghe te vernyeuwen ende van der stadtwegen te becostigen, dair voir nu gegeven is, want de kerck de cleederen aen hair selven hadde.... 6 pond 9 scell. grooten Brab.' 'Catlijnen Droussen der lijnwaetnaeysteren van dat zij jairlic tscruycen ende onser Vrouwen cleederen ende ander lijnwaet zuyvert ende in reke houdt van nayen ende anders tsamen 6 scell. Brab. ende Anthonise Copenellen van luydene 3 scell. loipt tsamen 9 scell. grooten Brab'.
- ³ S.R. 1443/4, fol. 7 verso: 'Item opten xxsten dach van December geschenct Jacop Claeussone van Middelborch omedat hij hem tanderen tijden zeer ghemoeit hadde omme de juweelen te gecrijgen die den heyligen Cruyce genomen waeren 2 kannen wijns van 3 ghelten, coste de ghelte 14 grooten, facit 3 scell. 6 den. grooten'.
- ⁴ **Dr. Maria Meertens.** De godsvrucht In de Nederlanden (Historische Bibliotheek van Godsdienstwetenschappen - Leuvensche studiën en tekstuitgaven) dl. I, 1930, p.29.
- ⁵ Taxandria XXXV (1928) p. 113 e.v.

-
- ⁶ Resolut. 1476-1518. G.A.BoZ, p.37 'Opten XVlen dach van Meye anno XCVI, waken Borgermeesters, scepenen ende oude scepenen raatschewyse op ter stadthuys vergadert zijnde, aldaer bij den meesten opinien van henluden geaccordeert ende gesloten wart:
[....] item, dat men den ommeganckvan der stadt metten ghenen ende ter plaitssen dairt behoirt sal doen leggen, altijt des Sondaighs nae Beloken Paesschen,
item, dat in den voirescreven ommeganck van nu voirtane volghen zullen de Weesmeesters naest der wet ende voirt Rentmeesters ende secretarijsen, nader ouder costumen'.
- ⁷ **C. Sloodmans.** De Bergen op Zoomsche Jaarmarkten en de bezoekers uit Zuid-Nederland. St. Geertruydsbronne XI (1934) , p 99, 186.
- ⁸ S.R. 1498/9, fol. 33 recto: 29 dgn na Paschen; 831. 1526/7, fol. 75 recto: 12 Mei.
- ⁹ S.R. 1447/8 fol. 10 recto: Item, ghegeven meester Jan den Beeldeverwer voir den ommeganck van den heyligen Cruce te ordineren ende hulpe van sinen coste 14 philippus schilden, den schilt te 14 stuvers gherekent ende 1 vat biers van 6 scell. grooten, facit. 2 lib. 15 scell. Brab.
Deze meester Jan is er nog in 1482 blijkens S.R. 1482/3, fol. 17 verso.831. 1484/5, fol. 79 recto spreekt echter van 'meester Adriane den Beeldeverwer voir zijnen loon van der processien te ordineren'.
Uit andere gegevens in dezelfde rekening blijkt (S.R. 1484/5, fol. 80 verso) dat meester Jan toch nog aan den ommegang moet gewerkt hebben, terwijl fol. 80 recto zegt: 'meester Jans Beeldeverwers wedewen van twee bussen te verwen ende hairen bouck van den ommegange te leenen, gegeven ten bevele van Borgermeesters ende scepenen 5 scell. Brab'.
S.R. 1487/8, fol. 27 recto noemt: 'lerst meester Cristoffel den Beeldeverwer voir zijnen loon van der voirescreven processie te ordineren....
S.R. 1497/8, fol. 32 recto zegt: 'Adriane de Grave, beeldeverwer voer sijnen loon ende wedden, soe hij van der stadtweghen aenghenomen is om de processie in ordinancien te makenen ende in reke te houden betaelt 5 pond en voir een vat Delfs bier 5 scell, 6 den, videlicet tsamen 5 pond 5 scell. 6 den Brab'.
S.R. 1498/9, fol. 30 verso vermeldt: 'Adriane van Stralen, beeldeverwere voer sijnen loon ende wedden soe hij van der stadtweghen aenghenomen is om de

processie in ordinancien te makenen ende in reke te houdenen betaelt 5 pond; ende voer een vat Delft byers 5 scell. 6 den, videlicet tsamen 5 pond 5 scell. 6 den. Brab.’

S.R. 1501/02, fol. 29 verso noemt: „Vrancke Hendricxzone, beeldeverwere, want de selve van der stadweghen aenghenomen is, om de processie in ordinancien te makene ende in reke te houdene als In anderen voergaenden rekeninghen 5 pond. Brab. Ende den selven voer een vat Delft byers 5 scell. 6 den. Brab. videlicet tsamen 5 pond, 5 scell. 6 den’.

Zijn optreden ging met een incident gepaard. Petere Ingels, schrijnwerker en stadsopzichter van openbare werken moet hem bijspringen, want fol. 32 verso zegt: ‘Petere Ingels van sekeren dienste ende arbeyde die de selve gedaen heeft aen den ommeganck om dien te helpen stellen in ordinancien overmidts dat Frans de Schildere van den selven ommegange yerst aenghenomen was, ende den boeck van den schilder Adriane sijnen voersate nyet gecrigen en conde..., 4 scell. 6 den’.

De volgende jaren arrangeert Peter Engels samen met Frans Henricxsone den ommegang, zie S.R. 1505/6 fol. 45 recto en verso, S.R. 1508/9, fol. 48 en 49 recto. In 1509 is Henrick Pauwelss, een sehrijnwerker met de leiding (S.R. 1509/10, fol. 49 verso) belast. Uit S.R. 1513/4 fol. 53 recto blijkt Peter Engels weer de man te zijn met Frans de Schildere, en sedert 1517, met Hubrecht de Schildere (S.R. 1517/8 fol. 78 recto en verso) , in 1518 (S.R. 1518/9, fol. 41 recto) met Chisebrecht Ghisebreehtsoen en Hubreehts Ghisebreehtsoen (dezelfde als in 1517?) .

Volgens S.R. 1521/2, fol. 73 recto met Jacob van Ramson of van Ransschen, In de S.R.. 1527/8, fol.69 recto duikt de schilder Cornelis van Zuerendonck op aan wie blijkens S.R. 1545/46, fol. 234 verso nog de leiding is toevertrouwd. Er was intusschen ook weer een regieboek opgesteld (S.R. 1529, fol. 67 recto, spreekt van den ‘boucke van den bedrijve, die daer int lange aft vercleert ende mencie maect’). In 1549 is hij naar Antwerpen verhuisd (S.R. 1549/50) , doch hij blijft de ‘facteur van den ommeganck’ (S.R. 1554,fol. 126 verso en 3fl. 1556/57, fol. 137 recto) met zijn broer (of zoon?) Pauwels van Zuerendonck. Laatstgenoemde heeft in 1559 de leiding (S.R. 1559/60, fol. 139 verso en 140 recto).

¹⁰ S.R. 1413-1414, fol. 5 recto: Dits den cost dit jare gedaen biden vorscreven borgermeesteren, doemen tcruce om droech.

-
- Item, gegeven om manshanschoenen ende vrouwenhanschoenen. 22 scell. 6 den.
 - Item, costen der scepenen hoede.... 8 scell. 8 den.
 - Item, costen des heilichs Crucen cleet, 16½ corvoster, 4 scell. voir den corvoster facit 3 lib. 6 scell.
 - Item, Arnout Romboutsone van 4 tortisen, diemen voir theilich cruus droech.30 scell.
 - Item, haer viere, die de vorscreven tortisen om droegen, voir theilich cruus met des heilichs sacramentsdage ende sente Anthoniis dage.... 2 scell., 8 den.
 - Item, Pier van Put, van dat hi die staken uuldalf ende weder insette ende slechte de veste dair de processie overginc.... 12 grooten.
 - Item, Laurens de Coster, van der bruggen te maken, dair de processye overginc metten houte te mennen.... 3 scell., 10 den.
 - Item, om nagelen totter voirscreven bruggen verbesicht.... 6 grooten.
 - Item, Pieter Bot, Jan de Vangher ende Duvene van der processien te ordineren 38 scell.
 - Item, noch biden scepenen 1 vat biers.... 4 scell 6 den.
 - Item, Wil de Wolf van dat hi sente Christoffel was, 12 grooten.
 - Item, geschonken den priesteren die voir den heiligen cruce gingen 3 gelten wijn 2 scell. 3 den.
 - Item, den voetboge scutters geschonken doemen tcruce om droech, 8 gelten wijn 6 scell.
 - Item, den hantboge schutters geschonken 4 gelten wiins 3 scell.
 - Item, voir theilich cruce geoffert.... 8 grooten.
 - Item, gegeven om gescelde roeden.... 6 grooten.
 - Item, doen tcruce om gedragen was verteerden doude scepenen ende die nieuwe met onsen geduchten heer ende vele anderen goeden liede.... 3 lib. 3 scell. 9 gr.
 - Item gegeven ons geduchts Heeren pipers.... 3 scell.
 - Item, doemen dat heilich sacrament om gedragen hadde verteerden doude scepenen ende die nieuwe met meester Cernelijs.. 32 scell, 4 den.
 - Item, onsen Vrouwen kersse metten offerlichte costen 8 scell, 3 den. 10e
- Somme: 14 1ib., 18 scell, 5 grooten.

¹¹ Zie onder noot 9

-
- ¹² S.R. 1509/10, fol. 49 verso: 'ende slampamper van dat hij in de processie plaetsse maicte ten bevele van Borgermeesters ende scepenen 18 gr. Brab.'
- S.R. 1527/8, fol. 72 recto: 'Cohjne deser stadt bode voer een peert, van dat hij in den ommeganckom plaetsse te helpen makenen gereden heeft 2 scell. 6 den'.
- ¹³ Zie Register Gildekeuren, G.A.BoZ 01, fol. 19 recto, art. 6 en. 7; fol. 31 verso art. 30; fol. 32 recto, art. 3, 7 en 8, fol. 37 etc. art. 6, 7, 30 en 37, fol. 53 art. 26, fol. 86 verso art. 7.
- Verder S.R. 1442/3, fol. 6 verso: 'item, ghegeven den pijpers die voer de voetboghen ende hantboechscutteren in den voirgenomden ommeganck gepepen hebben, elke parturen 7 scell. 6 den. grooten, facit 15 scell. grooten'.
- S.R. 1546/7, fol. 134 verso: 'Opten processiedach gesconken nae ouder coustumen de drye gulden te wetenne voetbooghe, hantbooghe ende colloeueniers, elcx24 gelten wijns tot 4 stuvers de gelte, videlicet 14 car. gld. 8 st'.
- ¹⁴ Zie noot 10.
- ¹⁵ Men leze hierover: **Dr. C. de Baere**, *Onze Vlaamsche Reuskens*, Antwerpen, 1941.
- ¹⁶ S.R. 1447/8, fol. 10 verso: 'Item, ghegeven meester Jan den Beeldeverwer van stoffen die al omme aen de voirscreven huyskens, an Goliaes, ende over al in den ommeganck gheoorboort sijn, daert behoeflich was 10 dosinen goutfoelgen, de dosine te 6 grooten comt 5 scell; 4 dosinen silveren foelgen de dosine te 3 grooten, comt 12 grooten; item, 2½ boeken papiers costen 11 grooten; item, blaeu floroir ½ pont coste 2 scell. 6 grooten; 2 pont molblaeu coste 6 grooten, om lijm 18 grooten, van gaern en twyn daer ment alle dinc mede genait heeft 6 grooten; om formelioen 15 grooten; om haer 3 grooten; om zwert ende mede aerde 4 grooten; van fine rose 18 grooten; van crite 3 grooten; item, van houten appelkens te drayen 6 grooten; ende om tenvellen 11½ grooten, facit tsamen 16 scell, 11½grooten Brab.'
- id. fol 11 recto: ('den ghenen) die Gelias was 9 grooten, Willem de Mandemaker die Goliaes van teenen vlacht 4 scell. grooten .
- Zie ook noot 24.
- ¹⁷ S.R. 1480/1, fol. 15 verso: 'De selve meester Jan heeft noch aen den Roese gemaict ende gerepareert twee armen [.....] van 24 ellen saeyen aen den selven Roese verbesicht om de cleederen mede te lengen, gehaelt tot Cornelien Jan

Mertenss wedewen, betailt van elker ellen 7½ grooten, maict 15 scell. Brab'.
S.R. 1497/8, fol. 33 verso: 'Item betaelt Janne de Haze van eenen nyeuwen
Resenhoode te makenen betaelt 4 scell. 6 den'.

id. fol. 34 verso: 'Willeme van Spelle van den baerde van den Rese'.

id. fol. 35 recto: 'meestere Ymbechte de beeldesnijder van eenre nyeuwer
vormen van des Reseniloode betaelt 2 scell. 6 den'.

¹⁸ Zie hiervoor de Ordonnantie van 1543, in noot 75.

¹⁹ **de Baere**, a.w. p. 54 e.v.

²⁰ **Cl. Tréfois**, De Draak van het Belfort van Gent, in *Oost Vlaamsche Zanten*, jrg.9,
p.83.

²¹ S.R. 1442/3, fol. 6 recto: 'item, ghegeven, die sinte Jorijs was ende sijnen cnapen
ende den ghenen, die den draeck droegh.... 28 grooten'.

S.R. 1479/80, fol. 20 recto: 'Engele de Scrijnmaker van eenre vormen om duvels
hooden op te maken, ende een vorme van eenen draeckxboode, betailt voir 10½
dagen, dat hij dairover gewrocht heeft, elcx daighs 12 grooten, ende van haute
dair ane verbesicht 2 scellingen 6 denarien, videlicet tsamen 13 scell. Brab'.

²² S.R. 1484/5, fol. 79 verso: 'van der couverturen van sente Jorijs peerde te nayen
12 grooten', fol. 80 recto: 'ende van eenen cleede dwelc op sente Jorijs peert lach
te figureren betailt 15 scell'.

²³ S.R. 1474/5, fol. 67 verso: 'Janne Matheussone der stadtimmerman voirscreven
betailt noch van sekeren berde dairmen zweerden ende dergelijke af gemaict
heeft, mitgaders van eenre sperren, dairmen sente Jorijs spere af gemaict heeft'.

²⁴ S.R. 1479/80, fol. 21 recto: 'Van den nyeuwen drake te maken, betailt Janne
Nellen den mandemaker, voir hout, teenen ende arbeyt, bij hem geleverd ende
gedaen 10 scell. Brab.; van houpen ende reepen, betailt 4 scell.; ende meester
Janne den Beeldverwer van verwen ende stofferinge bij hem aenden
voirscreven draeck gedaen, 9 scell. 4½ den. facit tsamen 23 scell. 4½ den. Brab'.
'Van den hoode van den voirscreven drake te makene, van leere betailt meester
Thomas den Coffermaker 6 scell., van blecken pijpen dair ane gemaict, betailt
22½ grooten, meester Janne Cirurgijn van stoffen bij hem aenden voirscreven
draeck geleverd, zoodat blijkt bij eenre cedullen. betailt 6 scell. 3 den. van den

voirscreven drake te nayan betailt 5 scell. Ende van 2 paer schoenen voir de gheene die den draeck drougen, betailt 2 scell. 6 den., compt tsamen 21 scell. 6½ den. Brab.’

‘Meester Henricke van Lyer met zijnen cnape voir 13 dagen, die zij aenden voirscreven draeck hebben gewrocht betailt voir hen beyden elcxdaighs 2 scell. facit 26 scell.’

S.R. 1480/1, fol. 15 verso: ‘De selve meester Jan (den Beeldeverwer) heeft noch aen den Roese gemaict ende gerepareert twee armen ende oic gestoffeirt thoot van den drake, mitgaders tghene des dair ane was gebroken, gestoffeirt, metten vier pijpen dairtoe dienende, dairvoir tsamen betailt na uutwijzen zijnre cedulen 6 scell. gr. Brab.’

‘Van 24 ellen sayen aen den selven Roese verbesichtom de cleederen mede te lengen, gehaelt tot Cornelien Jan Mertenss wedewen, betailt van elker ellen 7½ grooten, maict 15 scell. Brab’.

²⁵ S.R. 1470/71, fol. 23 verso: ‘den persone die sente Michiel gemaict was 3 grooten’.

S.R. 1472/3, fol. 13 recto: ‘zeven personen van duvelen, mitgaders noch eenen persone van duvele, die voer sent Michiele ghinck elken van hen 3 grooten...’

²⁶ S.R. 1494/5, fol. 182 recto: ‘Den ghenen die personaigen hebben gethoont te wetene sente Jorijs, sente Geertruydt ende alle andese in langhe begrepen in eenre cedulen tsanien betailt 2 pond, 10 scell, 8 den’.

²⁷ S.R. 1484/5, fol. 79 verso: ‘Den vier hemskinderen betailt elken voir een bonet 7½ grooten, facit 2 scell., 6 den.; ende elc een pair coussen, elk pair 12 grooten, facit 4 scell.; ende den ghenen die tperit leyde oic 12 grooten, maict tsamen met 2 scell. 6 den. Brab., gegeven den beeldeverwer van Antwerpen om den zadel van den vier heymskinderen ende 4 wapenrocken te lenen 10 scell. grooten Brab’.

id. fol. 80 verso: ‘Ende van vier taergien voir de heymskinderen van gulden blecke 2 scell. 3 den’.

²⁸ S.R.. 1506/7, fol. 44 recto: ‘Ten bevele van Borgermeester ende scepenen gegeven der sottinnen van Gendt, die alhier in den ommeganck ginck voir de wet.. 6 scell. 3 den’.

S.R. 1534/5, fol. 81 verso: ‘Hanneken van Ghendt metten bommeken ende

marotken betaelt 18 den.' fol. 82 recto: 'noch een partij die ghespeelt hebben doert reepken, betaelt 18 den'.

- ²⁹ S.R. 1559/60, fol. 141 recto en S.R. 1564/5, fol. 110 verso spreken van den blauwen zot uit Leuven en een 'zodt' uit Gent 'met een replen ende enen honde'.
- ³⁰ S.R. 1534/5, fol. 81 verso: 'meester Jan van Middelburch, die metten walvisse gegaen heeft in de processie betaelt 18 denarien'.
S.R. 1552/3, fol. 138 recto: 'Item, betaelt Cornelis de Heere voer eenen grijffioen, die in den ommeganck ghedregen wort, gecomen m. Joris Rogiers, de somme van 6 car. gld.'
S.R. 1556/7, fol. 137 recto: 'noch van denghene den ruese ghedragen hebbende, camele ende griffoen'. Zie ook S.R. 1560/1, fol. 7 recto.
- ³¹ S.R. 1473/4 fol. 18 verso: 'Van 2 perdekens dair men mede loipt in den ommeganck te doen maken 21 grooten Brab'.
S.R. 1470/71, fol. 15 recto: 'Ende Pieter den Mandenmaker voer twee peerdekens ende eenen barch van teenen gemaict 15 grooten'. Zie J. **Huizinga**, *Herfsttij der middeleeuwen*, p. 487.
- ³² S.R. 1534/5, fol. 83 recto: 'Noch betaelt Jacop van Ransschem, schilder, die aengenomen heeft die blaescute te schilderen van achter tot voeren met alle die nyeuwe schilden ende wapenen daeraen zoe dat behoort ende daer aen verdient videlicet 7 scell. 6 den'.
S.R. 1545/6 fol. 233 recto: 'de blau scute 24 stuvers...' (verso) 'des Donderdaechs betaelt Aert de Schilder, die de blaescuyte geveerwt heeft ende gestoffeert videlicet 20 stuvers'.
S.R. 1547/8 (hfst. Cruyskosten) : 'item, die blaescuijten ende met die zwertdancers tsamen betaelt 2 car. gld. 8 stuvers'.
S.R. 1549/50, fol. 8 recto heeft weer een post over Aert den Schilder als voor.
S.R. 1554/5, fol. 127 verso zegt: 'Item, noch betaelt den jonghen gesellen van den scipluyden, naevolgende voirgaende rekeningen ende oude costume al zij in den ommeganck omloepen voir een tonne byers 25 stuvers'.
S.R. 1556/7, fol. 135 verso: 'Den scippers, die metter blaescuyt liepen in den omganck naer vogaender rekeningen ende oude usancie voer een ton biers 24 stuvers'.
De zwaarddancers kunnen al vroeg zijn voorgekomen, gezien den post in

S.R.1474/5, fol. 67 verso: 'Janne Mattheussone der stad timmerman voirscreven betailt noch van sekeren bonde, dairmen zweerden ende dergelijke af gemaict heeft, mitgaders van eenre sperren dair men sente Jorys spere af gemaict heeft'. Bedoelde zwaarden kunnen echter ook gediend hebben als attributen voor krijgsknechten.

- ³³ **Dr. Eelco Verwijs**, *Van vrouwen ende van minne* (1871) XXXIII vlg. en 94 vlg. en **Dr.D. Th, Enklaar**. *Varende luyden*, Assen 1937, p. 37 e.v.
- ³⁴ S.R.1529/30, fol. 66 recto: 'die opte zweerden gesprongen hebben 6 scell'. Zie ook noot 32.
S.R. 1549/50, fol. 6 verso: 'Die de blauscuijte droughen es betailt 24 scell. insgelickx de zwaertdansers 24 stuvers, compt tsamen 2 car. gld. 8 stuvers'.
- ³⁵ S.R.1447/8, fol. 11 recto: 'Ende sekeren anderen personen, die Apostelen ende Propheten waren 2 scell. grooten'.
- ³⁶ S.R. 1470/1, fol. 13 recto: 'denselven (is meester Janne de Beeldeverwer) noch gegeven van den werke, dat hij gedaen heeft an den berch van den gulden calve ende andere nyeuwen werken binnen desen jaire alsoe dairaf met hem int lange met rekeningen over comen is in al tsamen 37 scell., 5½ grooten Brab.'
1470/1, fol.15 recto: 'Pieter den Waghenmaker voer 4 wielen ende een dijsle die hij gemaict heeft in den waghen dairmen tghulden calf op voerde te samen 8 scell. 3 den'.
- ³⁷ S.R. 1470/1, fol. 13 verso: 'Noch van personaighen in den voorscreven omme ganck gethoont ende eerst van der personaige die de voetboghescutters tooghden betailt den selven gesellen voer de hoochster ende schoonster personaige 18 scell. Ende den gesellen van Antwerpen, die personaigen tooghden op te merct tot tween plaetsschen 15 scell. Brab. Ende den gesellen van der Vroeghdenbloeme oic van personaigen 15 scell. Brab., mitgaders den selven gesellen noch gegeven voer hueren loon van dat zij dansseden voer t gulden calf tsamen metten costen, die de selve gedaen hebben in theringe omme den dansse te lerene ende andere 15 scell. Brab., compt tsamen met Theeukene den Bomslager gegeven voer sijnen arbeyt, die hij gedaen heeft omme den gesellen van der Vroeghden bloeme te spelene in huer leringe oic opten cruysdach ende andere 5 scell. Brab. net 3 pond 8 scell. Brab.'.

S.R. 1472/3, fol. 12 recto: 'Den ghenen, die bij Moeyses om t gulden calf dansten 15 scell. Brab. Ende hueren pijper 3 scell. 4½ grooten Brab. Voir 12 paer schoenen 5 scell. Brab'.

Zie verder S.R. 1474/5, fol. 66 recto..

³⁸ S.R. 1474/5, fol. 67 recto: 'Kerstoffele den bontwerker van 2 dansrocken te voederen betailt 2 scell. Item, noch van 20 ellen lijnwaets verbesicht aen nyeuwe dansrocken ende vleugels tsamen 6 scell. grooten Brab.'

SR. 1470/1, fol. 16 recto: 'Kerstoffele Mathijssone van 9 rockx te voederen dairmede men danssede ende speelde in de ommeganck ende van den bontwercke tsamen 9 scell. Brab., Coman Janssone van 10 rollen latergouts ande selve rocken verbesicht 15 grooten. Ende Mathijse den Nayere van achte rocken te makene ende van wollen in de wambeisen gestickt 6 scell. 4½ den, compt tsamen 16 scell., 7½ den. Brab'.

³⁹ S.R. 1498/9, fol. 31 verso, [zie Bijlage](#).

⁴⁰ S.R. 1470/1, fol. 16 recto: 'Ende Cornelise Diericxsone van 10 paren witten ende rooden schoenen 5 scell'. Volgende rekeningen hebben denzelfden post en spreken van 11 of 12 paar. (S.R. 1471/2 fol. 12 recto en 1474/5, fol. 66 recto).

⁴¹ S.R. 1473/4, fol. 16 verso: 'Van den 3 kinderen op ten boom Yesse te maken, van lijnwade ende naeyen tsamen 14 grooten. Ende van den boom Yesse te stofferen om personagen dair mede te thoonen 5 scell. facit tsamen 10 scellingen 3½ grooten Brab'.

⁴² S.R. 1484/5, fol. 80 verso: 'Janne den Beeldeverwer van onsen Vrouwen zonne, een gulden calf ende twee kinderens van Salomon te makene betailt 15 scellingen'.

S.R.1501/02, fol. 31 verso: 'Meestere Engelbrechte (Crieck) de beeldesnijdere van 6 houten copen, eenre hant ende 2 beenen, die in den ommeganckgebesicht hebben geweest betaelt 12 scell'.

⁴³ Zie de noten 44, 45, 75, 76.

⁴⁴ **J. Huizinga**, Herfsttij der Middeleeuwen, a.w. p. 231.

S.R.1564/5, fol. 111 verso: 'die den ruese droegh ende den Keemele ende duyvels met de doot, die geloopen hebben'

-
- ⁴⁵ **S.R.** 1549/50, fol. 7 verso: ‘Noch betaelt den cupere in den Spiegele van esschen reepen tot behouf van der Hellen.... 26 stuvers’
In ditzelfde verband zal men ook moeten zien de post S.R. 1487/8, fol. 28 recto: ‘Mathijse de Cuypere van 15 houpen aenden zelve omganc verbesicht betaelt van den stucke 1 groot, facit 15 grooten’ en S.R.1498/9, fol. 33 recto: ‘Petere de Pottere, cupere van heupen bij hem geleverd die aen den voirscreven ommeganck zijn verbesicht, 3 scell’.
- ⁴⁶ **Fr. B. Kruitwagen O.F.M.** Hoe stonden de middeleeuwen tegen. over de H.Eucharistie, in *de Katholiek*, dl. 165 (1924) p. 152, 154.
- ⁴⁷ S.R. 1470/1, fol. 13 verso: ‘sesse personen van duvelen’, fol. 16 recto: ‘Janne den Goreelmaker in de Boschstrate van 4 wappers, die de duvelen in de hant hadden 2 scell’. Het aantal duivels neemt in de volgende rekeningen toe.
- ⁴⁸ S.R. 1534/5, fol. 83 verso: ‘Noch betaelt Anthuenis Ariaenss goreelmaecker, die ghemact heeft 6 nyeuwe duvels kudden van goeden calveren leere, elck stuck voer 12 den. ende van twee riemen aen de trossen 6 den., videlicet tsamen 6 scell. 6 den’.
- ⁴⁹ S.R. 1517/8, fol.79 recto: ‘Van een hondert bellen voerde duyvels die in den ommeganck waeren, betaelt.... 21 scell., 6 den’.
- ⁵⁰ S.R.1598/9, fol.33 recto, [zie Bijlage](#).
- ⁵¹ SR. 1479/80, fol.20 recto: ‘Engele de Scrljnmaker van eenre vormen om duvels hooden op te maken ende een vorme van eenen draeckx hoode’.
S.R.1497/8, fol.34 verso: ‘Ende van den duvelshooden te repareren 6 stuvers’.
S.R. 1498/9, fol.31 recto, [zie Bijlage](#).
S.R. 1501/2, fol.31 recto: ‘Willeme Aertssone van 15 barden te makene van elcken bairde 6 grooten facit 7 scell., 6 den.; den selven van drie duvelshooden te makenen met hare van elcken stucke 6 grooten, facit 18 grooten’.
S.R.1514/5, fol.54 verso: ‘Den ghenen, die de duvels hoeden gerepareert hebben als Spelleken, die drie dagen daer over gewracht heeft, hem betaelt 3 scell, 9 den.; Hanneken zijn zone oic drie dagen, daervoer betaelt 18 den.; voer eene duyvels croeck betaelt 9 den., ende voer de bellen van den duvels 2 scell. 6 den. videlicet tsamen 8 scell. 6 den’.

-
- ⁵² S.R. 1447/8, fol.10 recto: 'Item, dit jair gemaet diverse huyskens voir de 7 ghetiden van onsen Lieven Heer'.
- ⁵³ **Dr. Maria Meertens**, *De Godsvrucht in de Nederlanden*. dl. 1, p. 69, 112, 113.
- ⁵⁴ S.R.1447/8, fol. 11 recto: '4 ghesellen, die Bethleem omme de stat droegen 16 grooten'.
- ⁵⁵ S.R.1497/8, fol. 35 recto: 'van eenre vormen van eenen leeus hoode 15 grooten, denselven (Is Mr. Ymbrecht Crik de beeldesnijdere) van eenen osse ende eenen ezels hoode tsamen 2 scell. 6 den'.
- ⁵⁶ S.R. 1498/9, fol. 34 verso, [zie Bijlage](#). Het is een post die geregeld terugkomt. S.R.1521/2, fol. 74 verso: 'Ende den sangmeester, uuyt graciën gegundt van dat de choralen gingen singen achter Bethleem in de processie 2 scell., 6 den., videlicet tsamen.... 8 scell., 6 den.'
- ⁵⁸ S.R. 1473/4. fol.16 verso: 'Van den coeverteure van den drie coningen peerden te nagen 12 grooten'.
- ⁵⁹ S.R.1470/1, fol. 13 verso heeft een post die voor deze en volgende bijzonderheden van belang is en die zoowel in de rekeningen voor als na dat jaar geregeld terugkomt:
'Den ghenen, die personaigen in de voorscreven processie thoonden als vive personen van goden, elken van hen vive grooten Brab. 25 grooten;
— den persone, die god ghegheeselt wairt, 6 grooten;
— den ghenen, die den draeck stack, 12 grooten;
— den ghenen, die den draeck droech, 6 grooten;
— den clederspreiders voer Jherusalem, tsamen 12 grooten;
— den ridders die tgracht omme droeghen tsamen 12 grooten;
— den ghenen die Jheruzalem voorttrocken 2 scell;
— den persone die sente Michiel gemaict was 3 grooten;
— den ghenen die in Oolias ghinek 12 grooten, compt in al tsamen met sesse persoën van duvelen voer eiken drie groten, net 10 scell. 10 den Brab'.

-
- ⁶⁰ S.R. 1508/9, fol. 49 verso: 'Ten bevele van borgermeesters ende scepenen gegeven die 2 speelluden, die in den ommeganck gingen metten eezele, ende die opten ezel sat, elcken 12 den. videlicet tsamen 3 scell. Brab'.
- ⁶¹ Zie onder noot 59
- ⁶² S.R. 1547/8 heeft onder het hoofd *Cruyscosten*: 'Item, Pieter Claessen, cramer van diversche colueren voer die Appostelen rocken nae uuijtwijzen der ceelle betaelt 16 car. gld. 12 stuivers'. 'Item, noch Heijnrick de Cleermaker van 14 rocken tot behoef van dat avontmael ende noch van twee engellen rocxkens betaelt tsamen 3 car. gld. 5 stuivers'.
- ⁶³ S.R. 1447/8, rol. io recto: 'item, aen de voirscreven huyskens, anden berch van Oliveten ende'
id., fol. 11 verso: 'en den selven (Anthonijs de Wagemaker) gegeven van den berch van Oliveten te verstellen ende 4 nieuwe rollewielen daerin te doene 6 scell. gr. Brab'.
- ⁶⁴ S.R.1447/8, fol.10 verso: 'item, gegeven om seven bocranen, daermen der ioden rocxkens of gemaect heeft die onsen Heer gheeselden ende croonden ende dair Goliath mede ghecleet was 26 scell. 6 den; Meester Jan den Beeldeverwer van den voirscreven seven bocranen te prenten met olie verwen, van den stuc 2 scell., compt 14 scell; ende noch om stroonhoekens, calveren leer ende om 5 ellen werkens lakens dair der ioden hoekens of ghemaect sijn ende om staecblocken, daer sijn mede ghevult sijn tsamen 6 scell. 9 den., facit 2 pond, 7 scell., 3 den. Brab.'
- S.R. 1443/4 fol. 6 recto: 'Item, ghegeven den voirscreven Peteren (den Coninck) van eenen houte, dair onse Heer aen ghegeeselt was 3 grooten ende van 2 daghen dairaen gewrocht 5 daighs 15 grooten, facit 2 scell., 9 denarien grooten Brab'.
- ⁶⁵ S.R. 1442/43, fol. 6 verso: 'Item, ghegeven omme slaiplakenen, dair der Jueden rocken afgemaect waeren, die in den voirscreven ommeganck mede omme ghingen 4 scell. grooten ende omme geprent laken dairaen verbesicht 6 scell. grooten, facit 10 scell. grooten'.
'Item, ghegeven omme papier daeraen verbesicht 12 grooten ende van lijme ende bloemen, dairaen oic verbesicht 12 stuivers, facit 4 scell. grooten.'

‘Item, ghegeven van 12 dozijnen foelgien oic daeraen verbesicht 6 scell. grooten, ende van naeyne ghegeven 3 scell. grooten, facit 9 scell. grooten’.

Zie ook noot 64

⁶⁶ S.R. 1498/9, fol. 34 recto; [zie Bijlage](#)

⁶⁷ S.R. 1442/3, fol. 6 verso: ‘Item, ghegeven den ghenen, die onse Heer was ende teruyse droegh.... 4 grooten’.

S.R.. 1498/9, fol. 34 verso, [zie Bijlage](#)

⁶⁸ [Bijlage](#) als voor.

S.R. 1506/7, fol. 43 verso noemt Pilatus en Cayphas e.a.

S.R. 1526/7, fol. 72 recto vermeldt ‘Annas ende Cayphas met zijnen medeplegeren’.

S.R. 1545/6, fol. 234 verso: ‘Noch betaelt Aernout de Gousmit als deken van den Vruechdenbloeme van dat zij uuytgebracht tCrucen, diverse personagen te peerde ende te voete als Annas, Cayphas, Herodes, Pilatus ende ander als in voergaende rekeningen videlicet 14 car. gld’.

⁶⁹ S.R. 1494/5, fol. 182 verso: ‘Den ghenen die maicten de figure ende personaigen van onsen Heere te cruysen betaelt.... 15 scell’. S.R. 1498/9 fol. 34 recto: [zie Bijlage](#).

⁷⁰ S.R. 1501/2, fol. 31 recto: ‘Gheerde de Grande van den 4 trompetten te repareren ende oic opten berch den trommele te slane tsamen betaelt 4 scell’.

⁷¹ S.R. 1442/3, fol. 6 recto: ‘item, ghegeven den ghenen die theylich gracht omme droeghen, Bethleem, den berch van Oliveten ende sinte Antoniis celle te samen..., 4 scell. 8 den. grooten’.

⁷² Zie noot 59.

⁷³ SR. 1442/3, fol. 6 verso: ‘Item ghegeven van den voirscreven paradise te voeren.... 8 grooten’.

S.R. 1443/4, fol. 6 recto: ‘Item, ghecocht jegens Peteren den Coninc dair messen ende dyademen opgemaect waren, costen 2 scell. 4 den. grooten Brab.’

SR. 1472/3, fol. 12 recto: ‘Den ghenen, diemen God hiet ende sijnder moeder croonde, mitgaders vier ingelen die dair songhen, tsamen 15 grooten’.

Zie ook 1474/5, fol. 66 recto enz.

S.R.1473/4, fol. 15 recto. 'Van stofferingen van vier nyeuwe engelen vlogels, van croonen, sterren, coverteuren, mitgaders den selven ingelen nyeuw hair te maken, ende oick mede twee beeldekens op ter stadhuus in den selven coope te stofferen, tsamen betaelt 15 scell. grooten Brab.'

Over den troonhemel handelt waarschijnlijk deze post: S.R. 1484/5, fol. 81 recto: 'Janne Peck, tenghieter voir teenen croonen in den omganck gebesicht wegende 25½ pont, betaelt van elken ponde 2 stuvers ende 7 pont rolloets tpont ½ stuver, facit tsamen 13 scell. 7½ den; loipt in al.... 23 scell. 7½ den Brab'.

- ⁷⁴ S.R. 1521/2, fol. 74 verso: 'Jan Ballinck van Antwerpen voer zekere tapysserien opten processiedach gebesicht aen de wagenen daer de maegden ende anderen opsaten nae ouder costumen betaelt.... 6 scell'.

Zie ook S.R. 1525/6, fol. 61 recto.

Dat 'der Vreugdenbloeme' voor de maagdekens zorgde blijkt uit S.R. 1534/5, fol. 83 recto.

- ⁷⁵ Register met Ordonnantiën 1442-1547, G.A.BoZ La G. heeft fol. 340 verso de volgende ordonnantie d.d. 1543:

Ordinantie gemaict opten ommeganck anno XVC ende XLIII, dair mede nae gelegentheyte van den tegewoirdigen tijd ende overmidts der crancker neringen sommige dingen gerestringeert ende omme tproffit van der stadt gemindert worden totter tijt ende wijlen toe de stadt beter vermeugen ende God beter neringe verleenen zal,

In den iersten, dat desen toecomenden ommeganck geordineert sullen werdden, derthien sybilen ende sal elcke sybille hebben een page oft jonge. (Elck persoene deen duer d'ander 4 st.)

Item, sal dair nae volgen den wagen metten hangende serpente metten jongeren, die huer personage spelen. (Elck jonge een blancke.)

Item, den tweeden wagene sal wesen metter coninginnen van Saba metten knegtkens ende meyskens opte oude maniere. (De meykens 2 st ende de knegtkens 1 st.)

Item, den derden wagen sal wesen de presentacie ende ghiften van de coninginnen van Saba metten knechtken ende meyskens nae d'oude costume. (Elck als boven) .

Item, een vierden wagen sal wesen van Octaviano den Keyser: In hoc signo

vinces. (Elck als boven) .

Item den vijfsten wagen sal wesen Bethleem metten zangers, nae de oude costume.

Item, daer nae zullen volgen de drye coningen met hueren knechten. (Elck 4 st.)

Item, daer nae zal volgen Constantinus ende zijn volck te peerde, ende Turcken mede. (De Keyser sal betaelt worden nae d'oude costume ende knechten 5 st. ende de Turcken 3 st.)

Item, den zesten wagene dair Judas in den kerker gesteken wordt, sal gaen nae de oude costume.

Item, den zevensten wagene sal wesen, dair men de cruce ondersoekt nae de oude gewoonte.

Item, den 8en wagene van Cosdras, (nae de oude gewoonte) .

Item, dair nae sal volgen Constantinus met zijnen knechten te peerde nae d'oude costume. (Elck 6 st.) .

Item, dair nae de negensten wagene van den gesloten poorte nae d'oude gewoonte.

Item, dair nae sal volgen de Keyser te peerde mair metter helft van de knechten ende peerden, die plegen te zijne. (De Keyser nae de oude gewoonte ende de knechten 6 st) .

Item, dair nae de Keyser te voete met twee jongen met twee toertssen nae de oude gewoonte.

Item, dair nae den berch van Calverien nae de oude gewoonte.

Item, dair nae sal volgen sint Jooris met sinte Machiel ende den draeck, ende ook de Reze met David, nae de oude gewoonte.

Item, dair nae de duyvelkens tot thienen in getale metter doot dar inne gerekent, mair en sal men hen de habysten nyet geven voer tsmorgens ten vijff uuyren ende sullen die weerom moeten brengen in handen van den genen, diet hen geleverd heeft voer tsavens de sonneschijn.

Aldus geordineert bij mijnen heeren den borgemeesters ende scepenen der stadt van Bergen op ten Zoom op ten lesten dach van..., te wetene Mr. Cornelis van Andel, stadthouder ende borgemeester van buyten, Hendrick Bouwenss, borgemeester van binnen, Franchoys van Lyekercke, Anthonis Leniss, Franchoys de Pottere, Mr. Merten van Cleve, Rodigo Peres ende Willem Adraenss.

Tusschen haakjes staan de marginale aantekeningen. Aanvullingen konden

worden ontleend aan het later aangelegd 'Register van Ordonnantiën sedert 1507, G.A.BoZ La H 3. fol. 126.

- ⁷⁶ S.R. 1546/7, fol. 134 verso: 'Die hem selven personnagen getoent hebben, te voete, te peerde in den ommeganck metten pagien, sibillen, duyvels etc. al achtervolgende de ceele bij den rentmeesters betaelt sanderdaechs nae den ommeganck op te stadtschuyre beloept al tsaemen 29 kar. gld. 14 stuvers'.
- ⁷⁷ S.R. 1552/3, fol. 137 recto: 'item, betaelt de sibilen die in den ommeganck ghreedden hebben zoe meyskens ende knechtken te peerde ende te voete, tsamen 7 kar. gld. 12 st'.
- ⁷⁸ S.R.1556/7, fol.137 verso: ,item, Nicolaes Aertssen, deken van der Vruechden Bloeme, die met sijne ghilden broeders het cruys metten berch ende het Bethleem midt des daer aen cleeft uutbracht, als in voergaende rekeninghen betaelt ter sommen van 14 kar. gld.'.
Zie ook ridder L. de Burbure. *De Antwerpsche Ommegangen in XIVE en XVe eeuw*, Antw. 1878, p. 3.
- ⁷⁹ S.R. 1509/19, fol. 48 verso: 'Van 2 lijnen lakenen, d'een voir sint Jorijspeert ende d'ander voir Constantinus, te lijcken en te stijven tsamen 1 scell. 9 den'.
- ⁸⁰ S.R. 1554/5, fol. 129 recto: 'Jan Coenraert, die geleverd heeft zekeren root en geel say, om die cruysers rocken af te maecken, met oeck zeker canephas, om des ommeganckx waghene mede te becleeden, al naer inhoudt zijnder ceelen hem betaelt 4 kar. gld. 14 stulvers, 1 blancke'.
- ⁸¹ S.R. 1497/8, fol.35 recto: 'Janne van Let van zekeren grooten rollen met grooten letteren te bescriven betaelt 5 scell'.
- ⁸² La G. a.w., fol.88 recto bevat hierover een ongedateerde ordonnantie, doch zeker uitgevaardigd tusschen 1497 en 1509 en later van kracht gebleven, die we aangevuld ook weer aantreffen in La. F. fol. 188 recto e.v.
Naar de laatste redactie laten we die ordonnantie hier volgen: De aanvullingen betreffen artt. 2, 3 en 4.
'Van den ghenen die in den ommeganck genomen worden.
Om te remedierenen alsulcken abuysen ende gebreken als in den ommeganck ende generale processie van Berghen, bij den ghenen die in den selven

aengenomen ende innegescreven worden somtijds nyet en compareren met heuren cleederen ende ornamenten,

Soo is bij den Drossaet, Schouteth, Borgemeesters ende Schepenen van der stadt van Berghen op ten Zoom geordonneert, overdraghen ende gestatueert des hier naer volgt:

In den yersten, zoe wes persooene, het zij man oft maeghden in de selve processie ofte ommeganck genomen ende innegescreven worden bij den ghenen, die daer toe de last sal hebben, die en sullen hem daer inne nyet opponeren noch oyck de ouders oft meesters van henluden ende die alsoo innegescreven zijnde, sullen goets tijts eenen dach oft twee voor den ommeganck moeten commen halen, heure gereescappe, alsoo dat bij henluyden geen gebreck en zye ende als op ten principalen ommeganck dach zullen zij moeten commen gerepareert yegelijck nae heuren state, ende ordinantie op te nyeuwe brugge op te Nyeuwe Merct voor zeven uren om alsdan henluden te stellenen daer zij behooren sullen, ende wye de contrarie daer af dede sal verbueren 20 .scell. zwerte ende dat toe staen ter correctien van den Heere ende der stadt.

2. Item, dat zoo wye in den voirscreven ommeganck sal gescreven oft geordineert zijn bij den ghenen dier aff den last heeft het zij mans persooenen hoedanich die zijn oft maeghden, stillen gehouden sijn selve in persooene te commenen in den selven ommeganck zoo hij geordineert zal zijn, sonder yemande anders in heure plaetsse te stellenen oft tselve te verhuerenen op die peyne van eenen karolus gulden, ende daer en boven gecorrigeert te wordenen bij den Heere ende der stadt nae gelegtheyt van den saken.

3. Item, dat insgelijcx alle de ghene, die eenige habijten, rollen, messen, glavien, helmen, schilden ende diergelijcke stucken ontfanghen in den selven ommeganck dat die zullen gehouden zijn deselve heure habijten etc. wederomme te leveren gans ende ongebroken op te peyne als voore ende dat oick nyemant van den ommegange des anders gereedschap oft habijten ontstucken en smijte op deselve peyne ende gecorrigeert te wordenen.

4. Item, de duyvelen, Joden ende Torcken nyet en sullen moegen loopen in de bordeelen oft in de herberghen oft op die straten om te transseneeren oft geldt te nemenen op die peyne van 20 scell. Brab. ende daer en boven gecorrigeert te wordenen ut supra.

5. Item, desgelijcx den ommeganck gedaen ende gepasseert zijnde, de ghene die

daerinne gegaen hebben, sullen gehouden zijn ten selven dage oft smorgens ten lengsten daerna te comen bij t bouck van den schildere ende aldaer overleveren heur cleedinghen, die zij ontfangen hebben op te peyne van 20 scellingen zwerten’.

⁸³ S.R. 1490/1, fol 34 recto. ‘Van 32 daghen, dat Jan Matheusone ende zijne knechten aen den voirscreven ommeganck ende huyskens getimmert hebben betailt tsamen 33 scell. 3 den. - Janne Romboutss wagenmaker voir sekeren reparacien bij hem gedaen aende rolwaghen, dair de huyskens op staen betailt 3 scell’.

S.R. 1498/9, fol.31 recto, zie Bijlage.

Volgens S.R.1506/7, fol. 42 recto beginnen voor de Goede Week reeds de voorbereidende werkzaamheden.

⁸⁴ SR. 1447/8, fol. 10 verso: ‘Item, gegeven Anthonijs de Wagemaker van acht rolwielen ende assen, daer die 4 of waren mit dijselen daer of 2 huyskens van den voirscrevenseven getiden van nieuws gemaect sijn ende dair op gestelt, tsamen 14 scell. grooten Brab.’

S.R.1472/3, fol. 12 verso: ‘Van seven speelhuysen in de voirscreven processie omme te voeren’

S.R. 1514/5, fol. 53 verso: ‘Van den huyskens uuter stadt hove opde Nyeuwe Merct te brengene tot 13 toe, betaelt van elken 3 den. facit 3 scell. 3 den.’

Zie ook noot 53 en S.R.1526/7, fol. 71 recto.

⁸⁵ Zie noten 52 en 83.

⁸⁶ S.R. 1490/1, fol. 81 recto: ‘Van der hueringhen van eenre schueren buyten de Woutsse poirte, dair de huyskens ende gereetschap van den personaigen inne staen betailt Wouter Thoenissen, de somme van 32 scellingen 6 den’.

S.R. 1497/8, fol. 53 recto en verso en S.R. 1498/9, fol.60 recto hebben posten van deze opbergplaats.

⁸⁷ S.R. 1494/5, fol. 229 verso: ‘Wauter Thuenissen van der hueren van zijne schueren buyten Verloren Cost dair de gereetschap van den omgange in staet, betailt.... 32 scell. 6 den’.

⁸⁸ Zie noot 9.

⁸⁹ Zie noot 82.

⁹⁰ S.R. 1497/98, fol. 34 recto: 'Jacobe de Blauverwere betaelt van 38 ellen ljnwaets te verwene blau, gruen ende gele...'

S.R. 1497/8, fol. 35 recoe: 'Cornelien Jan Meertss wedewe betaelt van 750 schilder gouts van deken hondert 7 scell. 6 den. facit 2 pond, 16 scell. 3 den.; derselver van silver, van papier, wit ende grauw met meer anderen pennewairden ende verwen aldair gehailt, nae uutrijsen hairer cedullen betaelt 8 pond 3 scell. 9 den. facit tsamen 9 pond.'

(verso) 'Wouter Thuenissen van diverscher wairen tsijent gehaelt: yerst 20 ellen Kempenlakens delle voir 4½ gr. fac. 7 scell. 6 den.; noch 11½ ellen cannefas van der ellen 6 gr. tac. 5 scell. 9 den.; Item, van 13 ponden lijms van den ponde ½ braspenninck, fac. 2 scell. 9 miten; van 7 boecken wits en grauws papiers, tsamen 4 scell. 4 den.; van vingerhoeden ende twijne 12½ gr.; van 29 ellen wits fusteyns van der ellen 6 gr. facit 16 scell. 3 den. 18 miten; van 19 ellen ende 1 quartier zwert Dornicx sattijns van der ellen 12 gr. fac. 19 scell. 3 den.; van zijden 15 gr.; van 10 ellen wits saeys van elcker ellen 10½ den. fac. 8 scell. 9 den.; van 22 ellen zwerts saeys delle ten prijse als voer facit 18 scell. 3 den.; van 1½ peers sattijns 18 gr.; van 12 ponden rooder eerder 14 gr.; van 300 grous nagelen 3 den. ende van 2 panden vermeillioeng 3 scell. 6 den. facit al tsamen 4 pond 10 scell. 10 den. 15 miten'.

Den selven van 19½ ellen wit tregijs lakens van elcker ellen 6½ gr. fac. 31 scell. 7½ den.; den selven noch tot diverschen stonden tsijent gehaelt in roeden, blauwen, geluwen, groenen ende teneyten sayen 230½ ellen, van elcker ellen 9 gr. fac. 8 lib. 13 scell. 3 den.; ende van 241 ellen kempenlakens om de wagenen mede te cleedenen, van elcker ellen 4 gr. 3 miten facit 4 pond 3 scell. 4½den., facit tsamen 14 pond 8 scell. 3 den.'

'Item, van terwenbloemen aent selve verbesicht, van keerssen bij nachte mede te wercken, van eenre vrouwenbeelde ende van eisen stocken daer de banjeren aen hangen tsamen 14 scell. 4½den.' fol. 36 recto: 'Van Wouter voirscreven van 9 ellen gemencx saeys elcker ellen 10½ groten Brab. fac. 7 scell. 10½ den.; van 18 ellen sindaels van elcker ellen 12 gr. fac. 18 scell.; noch van 6 onssen zijden fraengien van elcker onsen 2 scell. fac. 12 scell. Ende noch tot Jan Casteleyns blauwe fraengien voer 5 scell. videlicet tsamen 2 pond 2 scell. 10½ den. Brab.' Zie verder S.R. 1498/9, fol. 34 recto ([Bijlage](#)) en S.R. 1546/7, fol. 132 recto e.v.

-
- ⁹¹ S.R. 1505/6, fol. 46 verso: 'Willem de Lodder, Adriaen de Lodder met horen consoerten van 16 paer paerden, die huuskens van der personagien ghevoert hebben in den voirscreven ommeganck, van elcke paer peerden 12 den. facit 16 scell.'
- S.R. 1509/10, fol. 49 verso: 'Adriaen de Lodder van den 12 huyskens van den personagien te bringenen uuter stadtschuere tot op die Nyeuw Merct betaelt 3 scell. Brab.; den selven met zijnen medeplegers die de selve huyskens omme voerden in der processien tot 34 paerden betaelt voir elck peert eenen scellinck Brab. omdat zij buyten der stadt voeren facit tsamen 35 scell. videlicet tsamen 37 scell.'
- S.R. 1514/5, fol. 53 verso. 'voer den arbeyt gedaen hij Janne Thomaess, Berthelmeeuse de Tymmerman, Hubrechte de Tymmerman ende Janne de Sluytere 4 scell. ende diverssen voerlieden, die de selven huyskens duerende de processie van den ommeganckvoerden met 36 peerden, elc peert 6 den., facit 18 scell.'
- S.R. 1517/8, fol.79 recto spreekt van 38 paerden. Zie ook S.R. 1498/9, fol. 31 verso en 32 recto: [Bijlage](#)
- ⁹² Zie noot 80 en:
- S.R. 1505/6, fol. 47 recto: 'Ende van tapicerien ghehuert jeghen Frans Ballinck van Antwerpen die men in de processie gebesicht heeft betaelt 5 scell.'
- S.R. 1545/6, fol.235 recto: 'Betaelt den dienere van Joris Balline die seker tapperen gehangen heeft op te wagens na ouden costumen 25 stuvers'.
- S.R. 1514/5, fol.53 verso: 'voer een voeder meyen 3 den.'
- S.R.1556/7, fol.137 verso: 'Nicolaes Jacobsse, die welcke aen de waghens geleverd heeft die meyen tot versiering van den waghens voerscreven betaelt te sommen van 2 kar. Gld'.
- ⁹³ S.R. 1514/5, fol.52 verso: 'Den voerscreven Frans de Schildere voer zekere roosen van Parijs, tweederhande lazueren, vormellion ende voer zekere andere verwen dienende totten ommegange nae uutwisen sijnder celen betaelt 2 pond 4 scell. 9 den.'
- S.R. 1525/6, fol.62 verso: 'Pieter Corneliss, van 5½ ellen montefiliers lakens om eenen rock te maken voor den god, die dat cruyce drouch in den ommeganck, d'elle voer 2 scell. 5 den.. facit 13 scell. 6 den.; meester Rombout de Cleermakere

van makenen 15 grooten; tot Jan Coenraets 29 ellen ende een vierendeel root, zwert, gheel, groen ende wit say tot 9 grooten d'elle, fusteyn 5½ ellen tot 7 grooten 18 miten, facit 25 scell. 6 den.'

Gheert Corneliss van vier wollen rocken te makene facit 5 scell. ende noch in diverssche verwen, als root, gruen, wit, roseyt ende andere coleuren ende terneyten vellen met foelien van alrehande coleuren, tsamen voer 14 scell. 81/2 grooten'.

S.R. 1526/7, fol.72 verso noemt eveneens allerlei kleuren.

Verder S.R. 1498/9, zie [Bijlage](#).

⁹⁴ S.R. 1442/43 fol.6 recto: 'Item, ghegeven Peteren den Coninc van de brugghen te maken, dair men theylige cruyce overdroech ende weder te brekene tsamen.... 3 scell. grooten'. Ook S.R. 1470/1, fol. 14 recto en S.R. 1474/5, fol. 67 recto.

⁹⁵ Zie reeds geciteerde post uit S.R. 1470/1, fol.13 verso, in noten 37 en 47; S.R.1473/4, fol. 16 verso: 'Den gesellen die batamenten speelden in de voirscreven processie te wetene yerst den gesellen van der Vroeghdenbloeme 15 scell.; den voetboghescutteren die personagen thoonden op te merct 15 scell.; den comans die oic personaigen thoonen 15 scell.; ende noch anderen gesellen van personaigen te thoonen bij 't hof oic 15 scell. maict tsamen 3 pond grooten Brab.'

S.R.1476/7, fol. 13 recto: 'Den batementers in de voirscreven processie te wetene, d eene van Antwerpen, d andere van Reymerzwale ende de derde van Bergen, hier voer der stadhuys spelende elken van hen betailt, ten bevele van bourghemeesters ende scepenen 9 scell. valent tsamen 27 scell. grooten Brab.'

⁹⁶ Die volgorde is geregeld in het Reglement van Ordonnantie, La G. a.w. fol. 75 recto: 1487, Mei-3.

Op ten derden dach van Meye anno XIIIIC LXXXVII (1487) is geordineert, dat men houden sal de manier van gane in de processie, zoe hier nae volgt:

1. Volders, Lijnenwevers, Drooghscaerders.
2. Cledermakers, Wullewevers.
3. Metssers, Tymmerluyde, Hudeveters. Item, de tymmerluyde ende hudeveters sullen onderhouden huer ordinantie, te weten de ghenen die de sloetel heeft sal dit jaer moeten hebben, het boven gaen. - (Zie hierover het volgende stuk) .
4. Backers, Vleeschouwers, Bontwerkers.

5. Potmakers, Smeden, Coomans.

6. Scipluyde.

7. Arbeyders, barbiers, poorters, toegeveught: oude cleercoopers. Item, de ghene die tcruys omme dragen, zullen achter alle andere ambachten gaen, dit jair doere.

Over de volgorde was wel eens wrijving, zie La G. fol. 48 verso:

1483, Mei-13. Appointment tusschen de hudevetters ende tim merluyden ambachten.

‘In den jaire ons Heren MCCCCLXXXIII (1488) opten XIIIen dach van Meye, nadien dat de dekens, gezworenen ende goide mannen van den hudevetters ende oic van den timmerluyden ambachten, zekere geschillen hadden om der costen wille bij hen gedaen in tcruys te dragen in de processie generail ende des daeraen cleeft, welke costen de voirscreven timmerluyden ambacht meynden, dat men betalen zoude elc ambacht zijn helft, mair de hudevetters begeirden te betalen hoot voor hoot, Soe is bij Scouthet, Borgemeesters ende scepenen daerop geappointeirt, om minne ende eendracht tusschen den selven ambachten ende goiden mannen te vueden, dat men van nu voortane, de selve costen ende des daeraen cleeft, als die gebueren te betalen, draghen ende ghelden sal, hoot voor hoot.

Item, aengaende den geschillen, die zij hadden van den sloetele van der stadt kisten, is geappointeirt, dat de selve ambachten, den voirscreven sloetel elc over ander jair hebben zullen, ende dat dien navolgende de deken van den hudevetters ambachte den selven sloetel overleveren sal, den dekene van den timmerluden ambachte, opten Verzworen Maendaech naistcomende. Ende dat de ghene die den sloetel heeft, dat jair oic sal hebben het boven ende achtergaen, in allen processien, zonder argelist’.

Een enkele keer stelt de magistraat de volgorde opnieuw vast, zie La O. fol. 113 verso, 1507, Mei.

‘Ordinancie gemaict bij den Heer ende bij der stadt, dat men houden sal de maniere van gane inder processien soe hier nae volght gedaen opten.... dach in Meye anno XVC VIIe.

Dyerste: De oude cleercoopers, de wollen wevers, de cledermakers.

De 2de: De lijnenwevers, de volders, de droeghschaerders.

De 3de: De hudevetters, de cuypers, de tymmerlude, de metssers.

De 4de: De backers, de vleeschouwers, de bontwerckers

De 5de: De potmakers, de smeden, de coomans.

De 6de: De scipluden.

De 7de: De arbeyders, de barbiers, poirterie.

Item, de ghene die tCruys omme dragen, zullen gehouden zijn, soe wanneer zij tcruyse gedragen hebben wederomme te gane in huer plaetsse daer zij uute gegaen zijn, achtervolgende de ordinantien.

Ende soe wie hier tegen inne dade soude verbeuren telcker reysen 3 pond zwerten’.

- ⁹⁷ S.R. 1556/7, fol.135 recto: ‘Den dry speelluydens, welck met violen voer onzer Vroubeelt gespeelt hebben, betaelt 38 stuivers’.
SR. 1563/4, fol.141 recto: ‘Ter ordonantien als voere betaelt den speelluyden die voer ons lieve Vrouwe gespeelt hebben met noch een herpenaere tsamen 5 kar. Gld’.
- ⁹⁸ S.R. 1442/3 fol.6 recto: ‘Item, ghegeven 4 gesellen, die de voirscreven tortijsen in den processie van den heyligen Cruyce, des heylige Sacramentsdach ende sinte Anthonijdach omme droeghen te samen... 3 scell. 4 den. grooten.’
S.R. 1484/5, fol. 18 recto: ‘Herrende Jan Mertenssone van 4 nyeuwen toortssen bij hem ghelevert, die men opten voirscreven dach gedragen heeft voer de voirscreven voetboge ende hantboge scutteren wegende 27 ponden, mitsgaders een keersse op doxael weghende 6 pont ende oic de stocken van den toortssen voirscreven metten bloemkens tsamen betaelt 35 scell. 8 den, dair aff ghecort 2 scell. van ouden wasche bij hem ontfanghen, rest blijvende 33 scell. 8 den. Brab.’
S.R. 1492/3, fol. 136 recto: ‘Willeme den Greelmakere voir zekeren leeren roeckkens dairmen de voirscreven tortijsen inne draecht betailt 4 scell. 6 den.’
Zie verder S.R. 1521/22, fol.73 verso.
- ⁹⁹ Zie noot 82.
- ¹⁰⁰ S.R. 1564/5, fol.148 verso. ‘Ter ordonancie van Borgemeesters ende Scepenen betaelt Jan Jacobs silversmidt, de somme van twee karolus guldens 6 stuivers ende Dingenken de wedewe van Frans Ruys de somme van drie Karolus guld. toecomende van een zilveren stoccken met zilver beslegghen, dat de conserge voer haeren draeght in de processye, dat nu ghelevert is Marynus Andriess,

conserge om voer de heeren in de processie ende anders te dragene 5 Kar. gld. 6 stuivers’.

¹⁰¹ Taxandria XXV (1928) , p, 113 e.v.

¹⁰² S.R. 1549/50, fol. 9 recto: ‘Den deeken van der rethoricken van dat hij het Cruys uijtgebracht heeft metten berch van Calvarien, Bethleem ende des daerane deelt, betaelt den selven als in andere voergaende rekeningen 14 Kar. gld..

¹⁰³ Taxandria t.a.p.

¹⁰⁴ S.R. 1488/9, fol.123 recto: ‘Opten zelve dach (= ommegangdag) geschoncken den zanghers van Antwerpen, die hier comen waken 9 gelten Rijns ten voirscrevenprijsse, videlicet 13 scell. 6 den.’

S.R. 1497/8, fol.38 recto. ‘Op ten selven dach (opten ommeganckdach) geschoncken meestere Jacobe dien Sangmeestere van Antwerpen zesse ghelten Rijn wijns ten prijsse als voer, facit 6 scell’.

S.R. 1498/9, fol.36 verso: ‘Opten zelve dach geschoncken meestere Jacobe Obrechts met sekere sangheren van buyten zesse gelten Rijns wijns facit 6 scell’. Deze choraalmeesters zijn de beroemde musici Jacob Barbirau en Jacob Obrecht, zie **Anny Piscaer** over Jacob Obrecht in St. Geertruydsbr. XV (1938) p. 4.

¹⁰⁵ Kerkrek. 1505/6, fol. 1 verso: ‘Opten processieavont ende tSondaighs opten processiedach gebeden bij meester Cornelis Wouterssonne voir theilige Cruys in middel van der kercken ende met dat in de cupe (offerblok) gecomen is op te merct, loipt tsamen 4 pond 7 scell. 1½ grooten’.

id. fol. 7 recto: ‘Opten processieavont van spelen voer theilige Cruys na 9 uren betaelt den organist 12 gr. Anthuense Nellen van blasen 6 gr., ende van luyene oic 6 gr. ende deken van den vier pijpers 6 grooten loipt tsamen 4 scell. grooten’.

S.R. 1505/6, fol. 47 verso: ‘Tsaterdaeghs nader vesperen van der processiedach avont als Scouthet, Borgermeesters ende Scepenen gecomen waren van den heyligen Cruce tot eenen banckette, tregie, puppinghen, wijn etc. valet 11 scell. 8½ den. Ende Sondaeghs voer de processie videlicet 31 scell. 4 den., valet tsamen In al 2 pond 3 scell. ½ den’.

S.R. 1514/5, fol. 54 recto: ‘Van der heeren collacie opten processieavont, die zij des achternoen deden, comende van den heyligen Cruyce, betaelt 22 scell; des anderen daeghs opten processiedach totten inbijte aen wijn, vleesch, brciot

nader ouder cos tumen....'

id. fol. 54 verso: 'Den zanghers deser stadt van dat zij op ten ommeganck dach des avonds in der kercken alhier voir theylich Cruys songen met organen ende der stadt speelluyden gesconken tesamen 6 gelten Rijns wijns, de gelte tot 18 den., facit 9 scell., ende den zangmeester gegunt voir dese reyse 2 scellingen 6 den. videlicet tesamen 11 scell., 6 den.'

S.R. 1517/8, fol. 80 verso: 'Den zanghers deser stadt van dat zij opten ommeganck avont in den kercken alhier voer theilich Cruyce songhen met organen ende discante met oick der stadt speelluyde, geschoncken elcken zangher metten organiste ende choralen 3 pinten Rijns wijns tot 7 personen toe, facit 6 scell. 6 den. 18 oorth ende den zanghmeestere gehunt 2 scell., 6 den., videlicet tsamen 9 scell., 18 oorth'.

Zie ook 3.11. 1521/2, fol. 74 verso.

S.R. 1546/7, 134 recto 'Betaelt meester Jan van Cleeve, sangmeester 'die tsavens opten ommeganck songen int lof t nae ouder coustumen 24 stuivers'

¹⁰⁶ S.R. 1442/3, fol. 6 recto: 'Item, ghegeven den ghenen die theylich gracht omme droeghen, Bethleem, dçn berch van Oliveten ende sinte Anthonijs sellen te samen 4 scell. 8 den. gr.'

S.R. 1552/3 fol. 166 recto: 'Item, betaelt Antheunis Corneliss der stadt-timmerman, van dat hij de capelle van sint Antheunis op ten processiedach toegemaect ende scoen ghemaect heeft ende sinte Antheunis op ende aff geset heeft, gelijk den bedrieff in de voergaende rekeninghe gehadt heeft 24 stuivers'.

Zie ook S.R. 1554/5, fol. 158 verso.

S.R. 1517/8, fol. 186 verso: 'Alsoe dbeelde van Sinte Anthuenis dweleke men in der processien ommedracht is vernist ende schoen gemaect betaelt Hubrecht den Schildere 18 den'.

Zie hierover Taxandria L (1943) p. 275.

¹⁰⁷ S.R.1470/1, fol. 14 verso: 'Den priesterscape van der collegiater kerken van Bergen nader ouder costumen, midts dijen dat zij de processie hadden helpen begaen, gesconcken ende gesonnen tot des choirdekens huuse 6 ghelten wijns; Ende op ten selven dach den brueders van der observatie, die oic mede ter begherten ende versueke van der stad omme ghingen 6 ghelten Rijnsch wijns,

compt tsamen 12 ghelten, coste elke ghelte 12 grooten, facit tsamen 12 scell. Brab.’

S.R. 1479/80, fol. 20 recto noemt ook de Cellebroeders. Voor Begijnen zie S.R. 1546/7, fol. 139 recto en 5.R. 1547/8 onder ‘Schencken’.

¹⁰⁸ Pijpers komen reeds voor in de oudste S.R. zie noot 4, blz. 9. Zij staan dan nog in dienst van den Heer. Spoedig worden het stadsdienaren zie S.R. 1442/3, fol. 6 verso: ‘Item, gegeven den pijpers die voer de voetboghen ende hantboeschcutteren in de voirgenoomde ommeganck gepepen hebben, elke parturen 7 scell. 6 den. grooten facit 15 scell. grooten’. Blijkens het Register van Ordonnant. La. G. fol. 86 verso krijgen zij in 1496 een instructie, welke in art. 3 hun verplichting, deel te nemen aan den ommevang, vastlegt.

¹⁰⁹ S.R. 1447/8, fol. 11 recto: ‘Item, gegeven den trompers ende pipers van Andwerpen, die in den ommeganck voir die oude voetboge pepen 23 scell. 6 den. Item, drie pipers van Middelburch die voir die oude hantboeschcutters pepen elker 23 stuvers, comen 17 scell. 3 den. Ende 4 pipers van Utrecht, die voir de jonge voetboeschcutters pepen, elker 23 stuvers comen 23 scell. Ende eenen tromper van Zierixzee, die mede diende 10½ stuvers, facit tsamen 3 pond, 6 scell, 4½ grooten Brab.’

S.R. 1479/80, fol. 20 verso: ‘Den pijpers van Antwerpen, die opten voirscreven dach gehuert wairen om te dienen voir de voetboeghescutters, noch 2 trompetten ende 2 claoenen voir de hatbogescutters ende vier pijpers van Mechelen onder hen allen makende 12 personen, betailt voir elken persoon eenen Andries gulden maict 4 pond 1 scell. Brab.’

S.R. 1491/2, fol. 136 recto: ‘den pijpers van Leyden dienende voir de voetbogescutters 30 scell. Ende den pijpers van Rymerswale dienende voir de hantbogescutters 24 scell. facit tsamen 4 pond 14 scell’.

S.R. 1492/3, fol. 136 verso: ‘den pipers van Hulst dienende voir de voetboghescutters 30 scell. den pijpers van Delft die van der stadtweghen oic aengenomen wairen 15 scell.

S.R. 1494/95, fol. 182 recto: ‘Den pijpers van Hulster ambachte hen zessen dienende voir de voetboghescutters betailt 27 scellingen.... den pijpers van der Mere 9 scell. ende den pijpers van Dordrecht geschoncken 6 scell.’

S.R. 1498/99, fol. 32 recto: ‘noch van 6 trompetten van blecke te beslane tsamen

18 grooten’.

S.R. 1505/06, fol.46 verso: ‘Den 6 pipers van Ghendt, die in de processie voer den hantboghe speelden betaelt elcken 6 scell. 6 den. facit 39 scell. ... Den vier pipers van Lovene, die oic speelden voir de heeren van deser stadt betaelt elcken voir sijnen aerbeyt 7 scell. 6 den., videlicet 30 scell.’

S.R. 1525/6, fol. 61 recto: Ten bevele van den wethouderen gegeven den speelluden van Axele boven dat hen de cleermakers gaven 5 scell’

Breda komt voor in S.R. 1534/35, fol. 81 verso en ook in S.R. 1529/30, fol. 66 recto, welke post we merkwaardigerwijze hier geheel laten volgen:

‘Den speelluyden van Antwerpen, die gespeelt hebben voer de voetboogh-scutteren betaelt.... 2 pond 10 scell;

den speelluden van Breda, die gespeelt hebben voer de hantbooghschutters, betaelt voer hen vieren 2 pond;

den trommelslagers die voer de selve ghulde ghinghen als weyfelers 7 scell. 6 den.;

den trommelslagers voer de coloeveriers 7 scell. 6 den;

den vier speelluden van Leyden, die den berbiers gedient hebben 30 scell.;

den drie trompetten van Acsele 6 scell. 6 den;

den vier speelluden van Dorth. die voer de meersse gedient hebben 20 scell.;

den vier trompetten van Moerbeke die den scippers gedient hebben 7 scell. 6 den;

den speelluden die den vleeschouwers gedient hebben 6 scell. 3 gr.

den trompetten die den schoemakers gedient hebben 3 scell;

dien den bontwerckers gedient hebben 6 scell. 6 den;

die op te zweerden gesprongen hebben 6 scell.;

die voer theilich Sacrament gespeelt hebben metter velen ende bommen 3 scell.;

end den zotkene van Ghendt 2 scell. 6 den;

Alle welcke voerscreven speelluyden aengenemen zijn geweest uuyt bevele van wilen den borgermeester van buyten, facit tsamen 9 pond 16 scell. 3 gr’.

¹¹⁰ S.R. 1482/3, fol. 17 verso: ‘Van rooden fraengien, lint ende zijde verbesicht aen de banieren van der stadtpijpers trompette, betailt 8 scell. 41/2 den.’

‘Adriane de Schildere van der selver banieren te schilderen, mitsgaders oic van den broeken te stofferen 5 scell; Proper Janneken van den voirscreven banieren te stofferen 18 grooten; ende van vijff vierendeelen samijts aen de selve banieren

verbesicht 6 scell. 10½grooten facit tsamen 21 scell. 9 den. Brab.’

S.R. 1529/30, fol. 131 recto: ‘Wouter Janssen goudtsmit, van dat hij gerepareert heeft der stadt breucken van den speelluyden die zij draghen, daer voer betailt 28 scell.’

S.R. 1472/3, fol. 41 recto: ‘Ende Diericke den silversmit van zilver dat hij geleverd heeft aen een der pijpers spanne 10 scell. 3 den. ende voer arbeydt dien hij dairane gedaen heeft 4 scell. 3 den.’

Het register van rentebrieven en recognitien etc. G.A.BoZ R. 297 fol. 138 verso, heeft hierover het volgende:

‘Anno LXXXI, XIa February, waeren overgeleverd ter presencien van Ghysbrechte Sadelbos ende Arnoute Henricxsone scepenen, Janne van Kinkom, Merten Coels ende Jannie Pluyme der stat pijpers, bij Janne van der Meere ende Thomase de Clerc borgermeester der selver stat op te achterste camer van der stat huuse der voirscreven stat vier nyeuwe broeken die nu nyeuwe-linge zijn doen maken de welcke de voirscreven drie pijpers ane veirden. Ende geloifden zoo wanneer zij van der stat scheiden ende de stat van hen, dat zij se alsdan wederomme der voirscreven stat sullen overleveren alsoe goet als zij hen geleverd uutgenomen dat zij ongehouden sullen wesen van des de voirscreven vier broeken van outden verslijten sullen ende om de voirscreven vier stucken wederom over te leveren der voirscreven stat, zoo hebben zij hen daervoer verbonden gesamenderhandt ongesondert ende elc voir den anderen ende voir alle, alle zaken ter gorder trouwen ende sonder ergelist’.

Stadsspeellieden droegen ook een zilveren schild op den mouw, dat ruim 9 ons woog. Zie Resolutien 1582_’88, fol. 20 verso en 41 verso.

¹¹¹ S.R. 1490/91, fol. 34 verso: ‘Ende den vier trompers van Leyden elcken 7 scell. 6 den., facit 30 scell.’

S.R. 1506/7, fol. 43 recto: ‘Den viere trompers van Dordrecht, die gedient hebben voir den voetbooghe elcken 7 scell. 6 den. Brab., facit 30 seell. Brab.’

S.R. 1509/10, fol. 49 recto: noemt o.a. Goes.

S.R. 1517/18, fol. 81 recto: Rotterdam en Gent;

S.R. 1518/19 fol. 42 verso: Gouda.

S.R. 1546/7, fol. 134 recto: 's Hertogenbosch.

¹¹² Zie onder noot 109; Wynoxbergen heet tegenwoordig Bergues (Fr)

¹¹³ S.R. 1480/1, fol. 16 verso: '... ende drie claoenen van Delf dienende voir de voetbogescutters, betaelt 28 scell'

S.R. 1482/3, fol. 18 recto: 'Ende 4 claoenen, met sekeren trompers van Vlaenderen, 16 scell'

¹¹⁴ S.R. 1518/9, fol. 42 verso: 'Matheus van Straesborch, trompet, dat op ten torre speelde 6 scell, 3 den'.

¹¹⁵ S.R. 1487/8, fol. 26 recto: 'Der stat pijpers, te wetene den tweeen scalmeyers die aengenomen zijn opten loon ende ordinancien gelijk den anderen, die voir hen wairen te wetene elk opten loon van 8 pond 5 scell. tsiaers, maict voir hen beyden 16 pond 10 scell.'

Zie ook S.R. 1564/5, fol. 110 verso.

¹¹⁶ S.R. 1517/8, fol. 81 recto: 'den tweeen die voer theylich Cruyce met ruyspijen speelden 3 scell. 6 den., ende den tweeen gesellen die speelden voer theylighe Sacrament met twee veelen 4 scell.' (verso) den speelluyden die speelden voer theilige Sacrament 2 scell. 6 den.'

S.R. 1521/2, fol. 74 recto: 'De speelluyden voert Sacrament tot viven toe 7 scell. 6 den'

S.R. 1563/4, fol. 140 verso: 'Ter ordonantien van den borgemeester betaelt Heyn Belle trommelslager, die met sijne medegesellen geordineert waren te spelene voer de beenhouwers die onghe, willich waeren. . . . 24 st.

Ter ordonantie van den borgemeester betaelt vier speelluyden, die met schalmeyen ende een trompet gespeelt op ommeganck, dach in de processie voer de weth. 6 kar. gld.

Ten bevelen van den borgemeester betaelt den trompers van Stekene uuijt Vlaenderen, die in den ommeganck ghespeelt hebben voer theijlich Cruys 30 st' fol. 141 recto: 'Ter ordonantien als voere betaelt den speelluyden die voer ons lieve Vrouwe gespeelt hebben met noch eenen herpenaere tsamen 5 kar. gld.' fol. 141 verso. 'Ter ordonantien van den borgemeester betaelt de Ingelsse

speelluïden die met heur vieren gespeelt hebben voer dat eerwaerdich Sacrament 36 st’.

- ¹¹⁷ S.R. 1563/64, fol.142 verso: ‘Item, betaelt den deken van sinte Michiels gulde ende oeck den deken van den kercken elck drie gelten wijns tot 4 stuijver de gelte, voer dat zij in den ommegank in de processie metten heijligen Sacramente (gingen) nae ouder usancien. . . . 24 stuijvers’.

Door deze omschrijving wordt de sinds 1470 terugkeerende post duidelijk, die bijv. in S.R. 1472/3, fol. 13 recto zegt:

‘Den priesterscape van der collegiater kerken van Berghen, na der ouder costumen, mits dat zij de voirscreven processie mede hadden helpen begaen, geschoncken ende gesonden tot des choirdekens huuse 3 ghelten wijns, ende sente Michielsgulde oic drie ghelten wijns. Ende op ten selven dach den bruederkens van den Observantien, die ten versueke van der stad mede omme ghinghen 9 ghelten Rijns wijns zijn tsamen 15 ghelten, coste elke ghelte 12 grooten, valent 15 scell. grooten Brab.’

S.R. 1546/7, fol. 134 recto. ‘Betaelt opten ommeganckdach nae ouder custumen den deecken van sinte Mighiel ende vice deecken van der kercken, elck een gelte wijns videlicet. . . 24 st’.

- ¹¹⁸ Zie Taxandria XXV (1928) pag. 113 cv. art. 9.
- ¹¹⁹ **Dr. EL Stalmans**. O Praem in ‘Alg. Nederl. Euch. Tijdschr.’ Jrg. VI (1927) , p. 110, 129, 130 en Corblet, Histoire du Sacrement de l’Eucharistie T. II, bl. 377, 386, 412. Verder fr. **B. Kruitwagen** O.F.M, Hoe stonden de middeleeuwen tegenover de H. Eucharistie in *de Katholiek* dl. 165 (1924) ,
Ch. Cordonnier, Le culte du Saint Sacrement, Paris 1923, blz. 136, 145.
- ¹²⁰ S.R. 1482/3, fol. 18 recto: ‘Mitgaders den gheraepden scholieren ende van twee batementen, die zij speelden opten cruysdach bij consente van den heeren 6 scell.’ Zie ook noot 95.
- ¹²¹ S.R. 1476/7, fol. 13 recto: ‘Den batementers in de voirscreven processie te wetene d eene van Antwerpen, d ander van Reymerzwale ende de derde van Bergen, hier voer der stadhuys spelende elken van hen betailt, ten bevele van bourghemeesters ende scepenen 9 scell. valent tsamen 27 scell. grooten Brab.’
S.R. 1479/80, fol. 20 verso: Den gesellen van der Retorijcken van Antwerpen, die

opten voirscreven dach hier wairen comen speelen, gesconcken 4 ghelten wijns endt costen 4 scell'.

- ¹²² S.R. 1473/4, fol.43 verso: 'Willeme Dalmenare noch betailt van 18½ roeden, dat hij gecautzijt heeft zoe In de Coevoetstrate, zoe te stoppen de gaten van den stellingen dair men de personaigen op thoonde opten cruysdach, hadde van elker roede als voire maict 24 scell. 8 den. Brab'.
- ¹²³ S.R. 1473/4, fol. 16 recto: 'Opten selven cruysdach betailt Marien opter stadhuus voir den innebijt, die de wethouderen dair als doen deden nader ouder costumen 5 scell. 7 den. Brab.'
- S.R. 1497/8, fol. 38 recto: 'Tsanderdaigs te wetenen opten ommeganckavont ende opten ommeganckdach smorghens ten innebijte in al tsamen verteert 32 scell. 6 den.'
- S.R. 1514/15, fol. 54 recto, zie noot 105.
- ¹²⁴ SR. 1490/1, fol. 36 recto: 'Opten processiedach in Meye gesconcken den Oosterlinghen 12 ghelten Rijnswijns ten prijse als voire maken 13 scell. 6 den'; SR. 1498/9, fol. 36 verso, spreekt van giften aan Schotten, Oosterlingen, Spanjaarden. Zie ook S.R. 1514/5, fol. 56 verso; 1517/8, fol. 84 verso; 1518/9, fol. 44 recto.
- ¹²⁵ S.R.1413/4, tal. ii recto: 'Item, gegeven den priesters in den twe jaermercten van dat sij getideleken misse deden'
- S.R. 1490/1, fol. 84 recto: 'Eenen Vrouwen brueder van Mechelen (di. een Carmeliet) van diversen goiden sermoenen die hij in de coudemerct in der kerken alhier gedaen heeft, betaelt ten bevele als voer 5 scellingen'.
- S.R. 1501/2, fol. 103 verso 'Ten bevele als voere betaelt eenen predicant van den predickeren ordenen bacularius, die alhier in de paeschmerct in den aflaet in Walsche gepredict hadde, geschoncken ende gegeven 9 scell.' (Hij preekte ten bate van den kerkbouw).
- ¹²⁶ Kerkrek. 1505/6, fol. 1 verso: 'Bynnen der octaven als tCruys afgestaen heeft int midden van der kereke gebeden tsMaendaighs (tot) tsondaighs 3 pond 13 scell. 4½ gr'.
- ¹²⁷ Register van Ordonnantiën en Resolutien sedert 1558 G.A.BoZ La M. blz. 65: 'Aengaende het continueren van den omganck deser stadt - Aengaende het

opstellen ende continueren van den omganckende der processie deser stadt is voer dit jaer gheordoneert, dat men den omganck sal op sijnen behoerlijcken dach naer oude maniere onderhouden ende achtervolghen; Behoudelijck dat dye van der Reticque selen ghaen metten Cruyce ende de personagien maer dat sij nievers tot egheender plaetsse en selen moghen thoonen, op de verbeurte ingevalle sij yevers thoonden dat sij nyet met allen hebben en selen van hunne derthiene guldenen, Actum IXa Aprilis, anno XVCLIX, stilo Brabantiae’.

¹²⁸ Register als vorige noot; La M, blz. 820.

¹²⁹ G.A.BoZ, Collectie R’dam, Handschr. 6.

¹³⁰ Taxandria XXIX (1922) , p. 216.

¹³¹ Taxandria XXVII (1920) , p. 249.

¹³² Protocol van Rentebrieven en recognitiën 1471/2, GA, BoZ R 286, fol. 62 verso: 5 September 1471.

‘Cornelis Wisse van Antwerpen, bekende dat hij met rechter devotien ende in meerderingen van Goids dienste gegeven ende gemaict heeft, ghaf voire ons terstond ende maicte wel ende wittelic in gerechter gestadiger giften sonder eenich wederkeeren der fabrieken van der kerken van Bergen tot behouf des heiligen Cruces om olye in een lampe nacht ende dach euwelic voer tvoirscreven heilich **Cruys** te baerne, thiene scellinge groten Brabantsch ghelts goidt ende custbair jairlicx chijns etc. te hebbene ende de voorscreven thiene scellingen groten Brabantsch erffelijker rente, bij de fabriekmeesters van der kerken van Berghen bij tijden wesende, elcxjairs ende alle jairen erffelic ende eeuwelic duerende t ontfangene opten Saterdach voir papen Vastelavont.

Ende omme de voirscreven fabriekmeesters nu wesende, ende andere na hen comende tot svoirscrevenheilichs Cruces behoef hieraf eeuwelic wel ende duegdelic versekert te zijne, Soe heeft Cornelis Wisse voirscreven dairvoer verbonden ende te pande geset zijn twee zoutkeeten ende erven met allet dat dair nu toebehoirt ende namails toebehoeren mach gestaen opten berm an den Noirtlantsschen dijck bij Bergen, in alder manieren alsoe zij dair gelegen zijn, et warandisavit op nihil, behoudelic of t de voirscreven Cornelis oft zijne nacomelingen de voirscreven zoutkeeten of t eenige van dien hier namails woude vercoopen soe soude in dien gevalle elc van den voirscreven keeten niet meer

noch vorder belast nocht bezwaert zijn, dan metter helft van der renten voirscreven. Des als men alle jaire de voirscreven lampe ontsteken op ten Saterdag voer papen Vastelavont voirscreven ende die bornende houdene nacht ende dach tot alsoo lange toe, dat dair inne verbaernt sal wesen alsoe vele oliën als men moigen coipen om thiene seellingen groten Brabantsch, zonder ergenlist’.

¹³³ Kerkrek. 1505/6. G.A. Bergen op Zoom, fol. 7 verso: ‘Van eender singender missen gedaen voer ‘t heilige Cruys alle Vrijdage gefundeert bij Cornelise van Eekeren, die der kerken daerof voldaan heeft met gereden penningen, betaelt Heer Osten van singen 25 scell. grooten. Meester Jacobe d’organist 20 steil, grooten van spelene, Anthuenise Nellen van ludene 15 scell. grooten, ende den sangmeester metten sangers ende coralen 3 pond 11 scell. 9 grooten, loipt 6 pond, 13 scell., 3 grooten’.

De gift werd voor schepenen verleden den 25en Febr. 1504 en is te vinden in: Register van rentebrieven en recognitiën 1504/5, G.A.BoZ R. 315, fol. 15 recto, 25 Februari, 1504.

‘Henrick Pieter Bouwenss ende Wouter Thueniss als regeerders van der fabrycke der kercken van Berghen, bij consente van den scoutet, borgermeesters ende scepenen als opperste in desen stad. Bekenden alsoe onlanx Cornelis van Akeren lakencooper begheert heeft in vermeerderingen van Goids dienste een weeckmisse te funderenen ende die alle Vrijdaghe op tsheyliehs Cruysoutaer gesonghen in der kercken voirscreven tot eeuwigen te worddenen in discante dat zij midts eenre sommen van thien ponden grooten Brabants ertfelicker renten, daeraff zij bekenden van Cornelise voirscrevende gereede penninghe totter selver sommen toe den penning sesthiene gedragene ende omme die te coopene, ontfangen hebbende, aengenomen ende geloofd hebben, aennamen ende geloofden bij desen in den name als boven, de voirscreven misse te doen singhene, ende soe te besorghene die funderenen, dat die tot eeuwigen daghen gesonghen zal wordden, alle weken tsvrijdachs op tsheyliehs Cruysoutaer in der voerscreven kercken van Bergen met orghelspele in discante ende daer voer te betalen jaerlijcx den priester die de selve misse singhen zal 25 sc. Brab., den organist 20 scell. Brab. ende den luyder de doeken ter missen luydende 5 scell. Brab. ende voorts de sancmeester van elcker missen, anderhalven stuver, den choralen tsamen anderhalven stuvete ende voirts tot acht sanghers toe die tloot

hebben ende hebben zullen van onsen liever Vrouwen loove elcken singhende een blancke; gelovende oick voorts bij consente ende inden name als voer Cornelise voirscrevenin dien eenige priesters van zijnen bloede ende maescape in toecomenden tijde tot der voerscrevenmisse te singhene bequame ware den selver voer yemant anders daer toe te ordineren, ende in gevalle de voirscrevenrnisse in maten ende vuegen als voer achter gelaten of t nyet gedaen en wordde, dat alsdan zyluyden oft de andere regeerders in dien tijde wesende den voirscrevenCornelise oft zijnen erfgenamen de voirscrevenpenninghe oft die rente die daervoer gecocht zal zijn zullen duegdelic wederkeeren ende restitueeren. Ende om de voirscrevenmisse alle Vrijdaghe tot eeuwigen toecomende tijde gesonghen ende de betalingen als voer verhaelt is gedaen te worden, soe hebben de voirscrevenfabrycksmeesters in den name ende bij consente als daervoer verbonden alle der voirscrevenfabrycken goeden, ruerende ende onruerende, toeomende en tegenwoirdich en toecomende sonder ergelist’.

Aantekeningen

Indien we deze studie volledig wilden documenteren, dan was het noodzakelijk uit alle stadsrekeningen het hoofdstuk over te nemen betreffende de kosten van de ommeegang. Aangezien dit onmogelijk is, hebben we een middenweg bewandeld. We geven bij iedere passage a.h.w. een bloemlezing van posten uit de stadsrekening (afgekort S.R.), hoofdstuk 'Cruyscosten', wat helemaal niet wil zeggen, dat het aantal bewijsplaatsen uitgeput is.

Bovendien vindt men het gehele betreffende hoofdstuk uit de oudste S.R. afgedrukt en uit die van 1498/99, wanneer de requisieten een grondige vernieuwing ondergaan.

Voorts verwijzen we naar *Dietsche Warande en Belfort* 1884, waarin een overigens weinig betrouwbare studie van F. Caland over *de Rederijkerskamer van Bergen op Zoom* het hoofdstuk uit de S.R. 1484/5 (niet 1483/4) ietwat slordig is weergegeven.

Bijlage

Stadsrekening 1498-99

(fol. 31 recto)

Ander uitgheven der voirscreven rentmeesteren van costen gedaen bynnen deser huerer rekeninghen alsmen tCruys omme draeght in de generale processie met dat daeraen cleeft. Ende want die bij gemeynen raide als in anderen voergaenden jairen ende vele weer gecost heeft dan te sijne plach, zoe is daeraff betaelt, des hier nae volght:

In den yersten, in den beghynne van den Aprille hebben aen den voirscreven ommeganck ghewracht Peter Engels serijnwercker met sijnen knechte elck 5 dagen ende hadden tsamen sdaighs 21 grooten facit 8 scell. 9 den. Ende in de navolghende weke heeft de selve Peter aent selve ghewracht oic met sijnen knechte voirscreven 6 dagen sdaighs als voer, facit 10 scell. 6 den., videlicet. .. 19 scell. 3 den. Mercus de Schildere van Antwerpen heeft geschildert tot diverschen stonden aen den voirscreven ommeganck tsamen beloopenende 11 daghen hadde sdaighs 12 grooten, facit tsamen 11 scell. Ende van ingaende Meerte heeft Cornelis de Voghelere oic gesehildert ende ghewracht aen tselve tot diverschen stonden, tsamen beloipende 18 daghen ende hadde sdaighs 13½ grooten, facit 20 scell. 3 den., videlicet tsamen.... 31 scell.

Ten selven tijde heeft meester Engelbrecht Crieck gemaict een duvelshoot ende daer voer betaelt 5 scell. Ende noch ten selven tijde hebben aen tselve ghewracht ende ghenaeft Cornelis Pauwelss ende Clement Henricxs tsamen 24 dagen sdaighs tsamen 18 grooten, facit 36 scell., videlicet tsamen 2 pond 1 scell.

Inde 2e weke voer Paesschen heeft Peter Ingelss met sijnen knechte ghewracht aenden voirscreven ommeganck elck 6 dagen, tsamen sdaighs 21 grooten ende van waghenscote van den selven Peter gecocht tot twee bladeren toe om 9 grooten, maken tsamen.. .. 11 scell. 3 den. (fol. 31 verso).

In de selve weke hebben geschildert aent selve Kerstiaen Stoffels de schilderssoen 6 dagen, sdaighs 12 grooten, facit 6 scell., ende Jorijs Mus dochter heeft aen den selven ommeganck ghenaeft tot diverschen stonden tsamen tot 9 daghen toe, sdaighs 6 grooten, facit 4 scell. 6 den., videlicet tsamen.. 10 scell. 6 den.

In de weke van Paesschen hebben genaeyt aen den voirscreven ommeganck Cornelis Pauwelss ende Clement Henricss. elc 3 dagen ende hadden sdaighs elc 9 grooten, facit.4 scell. 6 den.

Jacob de Brouwere heeft aenden voirscreven ommeganck 10 cleederen deckselen voer de peerden elck van 9 ellen gheveruwt, delle voer 4½ grooten tot 90 ellen, facit tsamen 33 scell. 9 den. Ende den selven van sekeren anderen clederen te stiven ende te likenen betaelt 3 scell. 3 den., videlicet tsamen.... 31 scell.

In de derde ende 4e weke van Aprille hebben aen tselve ghewracht Peter Engels ende zijn knecht tsamen elc 9 daghen, sdaighs 21 grooten, videlicet tsamen 15 scell. 9 den.

Ten selven tijde hebben aent selve geschildert Christoffel de Schilderssoen ende Mercus van Antwerpen met Lucas van Lyere, elck 8 dagen, sdaighs cle 12 grooten, facit 24 scell. ende ter selver tijt Jan van der Straten oick schilder 6 dagen sdaighs als voer, facit 6 scell., videlicet 30 scell.

Adriane den Stoeldrayere van den printen daer men de hoeykens van den Juekens op ghemaict heeft, den selven van eenen rande van 18 clooten, van eenre werelt, eenre douzijnen schenen, twee lanterenen,

van vier ghedrayde trommelstocken, daer voere tsamen betaelt.... 6 scell. 6 den.

(fol. 32 recto).

In de 2e weke nae Paesschen hebben aen tselve ghenaeft Cornelis Pauwelss ende Heynken van Doorne elc 6 dagen sdaighs elc 9 grooten, facit tsamen 13 scell. 6 den.

Cornelise van Boosten van achte ponden nyeuwer ketenen, elck pont voer 18 grooten, facit tsamen 12 scell. Brab., den selven van 10 schachten te beslane aen de stralen van elcken 3 grooten, facit 2 scell. 6 den. Ende noch van 6 trompetten van blecke te beslane tsamen 18 grooten. Item, van 8 ponden ouder ketenen te coluerenen van elcken ponde $4\frac{1}{2}$ grooten, facit 3 scell. ende noch den selven van diverschen stocken te beslane ende te vermakenen 18 grooten, videlicet tsamen.. .. 20 scell. 6 den.

In de derde weke nae Paesschen hebben aent selve genaeyt Henrick van Doerne, Henrick Adriaenssen ende Peter Janssen, elck 6 daghen ende hadden elck sdaighs 9 grooten, facit tsamen.. . 13 scell. 6 den.

In de selve weke ende soewel des heylighs daighs als swercdaighs midts nootsaken hebben gheschildert aent selve Kerstiaen Kerstoffelsoen, Mercus van Antwerpen, Lucas van Lyere ende Jan van Straten elck 9 daghen, facit 36 dagen, videlicet. . . . 36 scellingen.

Willem van Spelle heeft ghewracht aen den ommeganck voirscreven ende gemaict 32 baerden ende hadde van elcken $7\frac{1}{2}$ den. Brab., facit tsamen.. 20 scell.

Ter selver tijt hebben soe voer soe nae gheschildert ende gestoffeert Jacop Bevelant ende sijn gesin 12 peerdendecselen ende hadden van elcken decksele 2 sceli., facit 24 scell. Ende noch gheschildert (fol. 32 verso) aenden selven ommeganck 6 dagen sdaighs 15 grooten, facit 7 scell. 6 den. Ende den selven betaelt van sekeren waterverwen

teghens hem gecocht yerst 6 ponden van 6 grooten tpont, facit 3 scell. Noch 28 ponden van 18 miten tpont facit 21 grooten ende van 20 ponden zwerter verwen van 1½ grooten elck pont, facit 2 scell. 6 den., videlicet tsamen 38 scell. 9 den.

Bastiane van Houten cledermakere, die seive gescepen ende oic ghenaeft heeft aen den voirscreven ommeganck tot diverschen stonden van beghynne totten eynde, tsamen 32 dagen sdaighs 21 grooten, midts dat hij sijnen winckel daerom ledich moeste staen, facit.... 2 pond 16 scell.

In de selve derde weke nae Paesschen ende oic in de weke daer te voren heeft Jorijs Nysdochtere aen den voirscreven ommeganck ghewracht tsamen 10 dagen ende hadde sdaighs 6 grooten facit 5 scell. Ende van den beghynne van den ommeganck totten eynde toe hebben aen tselve werck gewrocht ende ghenaeft Henricx de Pipers huysvrouwe ende huer jongwijff elck 34 dagen ende hadden sdaighs met hen beyden 12 grooten, facit tsamen 34 sceli., videlicet 39 scell. Ende de voirscreven Henricx de Piper heeft oice van in den beghynne van den wercke totten eynde toe ghewracht aent selve met eenen knechte tot 38 dagen toe sdaighs 21 grooten, facit tsamen.... 3 pond, 6 scell., 6 den.

Item, van 16 dobbel bleeken, die aende voirscreven trommelen verbesicht sijn betaelt 6 scell. Item, aen 8 vellen franchijns 3 scell, Item, van maken ende sauderen tsamen 5 scell., van coorden daeraen verbesicht ende van stellen tsamen 2 scell., videlicet 16 scell.

(fol. 33 recto).

In de weke voer den ommeganck heeft Peter Ingels met sijnen knechte bij dage ende oic bij nachte aen den voirscreven ommeganck ghewracht acht dagen ende na den ommeganck 4 daghen sdaighs als voer, facit 21 scell. Brab.

Petere de Pottere, cupere, van heupen bij hem ghelevert, die aenden voirscreven ommeganck sijn verbesicht, betaelt 3 scell.

Cornelise de Vogelere van dat hij 29 dagen lanck aen den ommeganck ende aen tvoirscreven werck bij daghe ende bij nachte ghewracht ende gherepareert heeft van Paesschen innegaende tot 4 dagen toe naden processie dach generael sdaighs $13\frac{1}{2}$ grooten, facit 32 scell. $7\frac{1}{2}$ den.

Den selven Cornelise voer potten om pappe, lym ende ander verwe inne te makenen, betaelt 12 grooten. Noch den selven van borstelen, pinseelen tot 4 douzijnen toe van elcker dousinen $13\frac{1}{2}$ grooten, facit 4 scell. 6 den. Den selven noch van gemaicten borstelen $7\frac{1}{2}$ grooten, den selven voer goutverwe 3 scell. Den hernasmaker van eenre quader tophuyven te besigen betaelt 3 grooten. Van saufraengien 9 grooten en van ouden lijnwade oic 9 grooten, videlicet t.samen 2 pond 3 seen. 6 den.

Anthuenise Laurey Blyensone van 10 quartieren bloemen daer de pappe aft gemaict is, die aenden ommeganck verbesicht is betaelt 5 scell. $7\frac{1}{2}$ den. Brab., Gheerde van Hubergen van 7 duvelwapperen te makenen ende dleder te leveren van den stucke 6 grooten, facit 3 scell. 6 den. Ende den selven van zekeren coesteerten betaelt 6 grooten Brab. maken tsamen 9 scell. $7\frac{1}{2}$ den.

(fol. 33 verso).

Catlinen, wedewe wijlen Jans *van* den Werve van 113 ellen lijnwaets teghens haer ghecocht elcke elle voer $7\frac{1}{2}$ grooten, facit 3 pond, 11 scell., 3 den.

Noch van der selver 14 ellen te 6 gr. de elle, facit 7 scell. Ende noch 40 ellen te $4\frac{1}{2}$ den. delle, facit 16 scell., videlicet tsamen 4 pond, 13 scell., 3 den.

Item, gecocht teghens Janne Blancheville 288 ellen bourgoens lakens thondert daeraff om 19 scell. 6 den. Vleems, videlicet 4 pond, 3 scell., 9 den. 9 mit. Brab.

Noch gecocht 70 ellen saeys gefigureerd, noch 31 ellen wit saeys ende 41 ellen zwert saeys elcke elle voer 10½ gr., facit de 147 ellen 6 pond, 17 scell., 4½ den.

Item, 30 ellen root saeys, 20 ellen groen saeys ende 60 ellen ghelu saeys facit tsamen 110 ellen, elcke elle ten prijse van 9 gr., facit tsamen 4 pond, 3 scell., 6 den. Brab., videlicet 11 pond, 10/2 den.

Van vier boecken dobbel papiers van elcken boecke 9 gr., facit 3 scell.; 8 boecken scrijfpapiers van elcken boecke 3 grooten, facit 2 scell., ende noch 74 boecken grau dobbel papiers te 18 miten den boeck, 4 scell., 6 den., videlicet tsamen 9 scell., 6 den.

Van 2 ponden besteeck garens voer 9 gr. de pont facit 18 grooten, noch 2 panden zeylgarens om 3 blancken tpont facit 13½ grooten, ende noch twijn ende ander garen ende gereetscap daertoe dienende nae uitwijsen eenre cedullen betaelt 6 scell., 3½ den., videlicet tsamen 8 scell., 11 den.

Henricke Willems de maelderyman van 500 tenghelijsers 7½ grooten, noch 3000 brokets elck duyst om 6 grooten facit 18 grooten, van sekeren vingerhoeden betaelt 6 grooten, aen haken, clauwieren, legpenningen ende anderen reparacien oic nae uitwijsen eenre cedullen daeraff zijnde betaelt 5 scell., videlicet tsamen 7 sceli. 7½ den. (fol. 34 recto).

Item, tot diverschen plaetssen gehaelt ende ghecocht sekere foelgien, yerst 24 dousinen goutfoelgien ende groenfoelgien ende 10 dousijnen witter foelien, elcke douzijne voer 6 grooten facit 17 scell., een pont clater gouts om 18 grooten; 4 douzijnen tintvellen elcke douzijne voer 22½ gr., facit 7 scell., 6 den., een hondert silvers voer 2 scell. ende 75

stukken partytgouts ghecocht om 3 scell., 4 den, Brab., videlicet tsamen 31 scell., 4 den.

Noch gecocht 475 bladeren fijngouts, elck hondert om 7 scell., 6 den, Brab. facit 35 scell., 7½ den.; 18 ellen sindaels elcke elle voer 9 grooten facit 13 scell., 6 den.; 7 ellen taff taff elcke elle voer 5 scell. facit 35 scell. Item, 4 ellen ghelu taff voer 2 scell., 3 den. delle, facit 9 scell., ende 9 ontssen sijden fraengien elcke ontse om 19½ grooten, facit 14 scell., 7½ den., videlicet tsamen.... 5 pond, 7 scell., 9 den.

Item, gecocht 36 ellen fusteyns, elcke elle om drie blancken facit 20 scell., 3 den.; 5 ponden azuers elck pont om 4 seen., 6 den., fac. 22 scell. 6 den.; een halff pont fijn asuers om 3 .scell., 9 den. Brab.; 4 loot zijden om 3 scell. Brab.; boortlint ende een paer hantschoenen 9 grooten; 9 ontsen satgroens om 2 scell., 9 den., een halff pont verwers bloemen 3 scell., aen peertshaer 2 scell., 7½ den. Ende noch een rolle bokeraens 3 scell., 9 den., videlicet tsamen.... 3 pond, 2 scell., 4½ den. Aen den berch van Calvarien verbesicht 133 panden verwen ende betaelt voer elck pont 1½ den. facit 16 scell., 9 den. Aen den selven berch verbesicht 400 dobbel lasijsers ende 700 lasijsers, 150 viervoutijsers ende noch 1000 latijsers maken de nagelen voirscreven 8 scell., videlicet tsamen...24 scell., 9 den.

Janne de Loevener, gareelmakere, van 1½ douzijne gevlochten ryemen daer der Joden zweerden aen hangen, betaelt.... 6 scell. Brab.

Ende noch van ijsnerwercke aenden omrneganck verbesicht tot 210 ponden toe, van elck en ponde 1½ den., betaelt tsamen 26 scell, 3 den. (fol. 34 verso)

Barbelen, wedewe wijlen Jans van den Steene de zeeldrayere van haire daer de baerden aft gemaict zijn, betaelt 3 scell., der selver van 9½ ponden coerden voer 21 grooten 6 miten, noch aen coerden 2 scell, ende van baste 9 grooten, videlicet tsamen.... 7 scell., 6 den.

Adriane van Stralen, beeldeverwer, principael meestere van den wercke voer sijnen arbeyt, dat hij hij daghe, bij nachte, voer ende nae de processie geordineert ende alle wercken mede gemaict heeft, dairomme hij besich gheweest heeft 60 dagen, elck daighs 15 grooten, videlicet tsamen 3 pond, 15 scell.

Anthuenise Boyen van 300 borts, elck hondert om 4 scell., facit 12 scell. Janne Romboutss de wagenmakere van arbeyde bij hem gedaen aen wielen ende anders nae uitwijsen synre celen 22 scell., 4½ den. Noch van vele oude diverschen percheelen van verwen, olye, lijm, keerssen, was, hers ende diergelycke dinghen nae uitwijsen eenre celen betaelt 3 pond, 8 scell. 6 den. Ende van lakene daer den rock aff gemaict was voer onsen Heer die tcruys droech, gecocht tegens Janne Lachaert tot 9 ellen toe, elcke elle om 18 grooten, met schereren facit 14 scellingen, 18 miten, videlicet tsamen. 6 pond, 6 scell., 11 den., 6 miten.

Ten bevele van borgermeesteren ende scepenen ghegeven Mergrieten Tichelmans 4 scell. Ende den ghenen die personagien in den voirscreven processien gethoont hebben te peerde, te wagene ende te voete nae uitwijsen eenre celen int lange, betaelt 8 pond, 6 scell., 6 den., 18 miten.

Den gesellen van den Vruughdenbloeme, die oic sekere personagiën gehadt hebben ende oic van onsen Heer metten cruce te leydene metten ghenen als Pilatus ende anderen, die te peerde tsamen reysden, ende oic de personagiën van Bethliem metten sangeren gelijc scaepherderen gecleet daerachter gaende, tsamen betaelt.... 2 pond, 4 scell., 6 den.

(fol. 35 recto).

Opten selven dach gehuert acht pijpers, die voer de voetboghe ende hantboghe schutteren ghingen elcken 6 scell., facit 2 pond, 8 scell.

ende twee jonghen pipers van Antwerpen elcken oic 6 scell., facit 12 scell., videlicet tsamen.... 3 pond.

Den kerckmeesters ter fabryken behouft voer des heylichs Cruys ende onser Vrouwen clederen die inder processiën ghebesicht hebben gheweest als in anderen voergaende jairen. 6 pond, 9 scell.

Opten selven dach nader ouder costumen geschoncken den priesterscap van der kercken alhier drie gelten Rijns wijns ten prijse van 12 grooten, de ghelte facit.... 3 scell.

Opten selven dach geschoncken den gulde van Sinte Michiels 3 gelten facit.... 3 scell.

Ten selven daghe geschoncken den Observanten 9 ghelten Rijns wijns ende den Cellebroederen 2 ghelten Rijns wijns facit tsamen.... 11 scell. Opten selven dach geschoncken nader ouder costumen den voetboghe schutteren 24 ghelten Rhijns wijns ten prijse voirscreven, facit . . 24 scell.

Ende den hantboghe sehutteren oic opten selven dach geschoncken na der ouder costumen 24 ghelten Rijns wijns, facit.... 24 scell.

Van vier tortijssen omme te dragenen opten selven dach voer de voetboghe ende hantboghe schutteren deken betaelt 6 grooten facit 2 scell. Brab.; desgelijcx opten heylighen Sacramentsdach elcken 3 grooten facit 12 grooten ende op Sinte Anthuenis dach oick elcken 3 grooten facit 12 grooten, maken tsamen.... 4 scell.

(fol. 35 verso).

Deser stadt pijpers opten dach van de processie generale deken voer een gelte wijns facit 4 scell.; optes heylich Sacramentsdach elcken 6 grooten facit 2 scell.; ende op Sinte Anthuenis dach elcken 6 grooten, facit oic 2 scell., videlicet tsamen 8 scell.

Willeme de Loddere met sijnen medeplegeren van 13 paer peerden,
die de huyskens van den personagiën gevoert hebben In den
processiën, van elcken pare 12 grooten, facit 13 scell. Brab.
Ende van der heeren colacie opten processie avont ende innejte
opten processiedach generale met wine ende anders tsamen betaelt.. .
- 26 scell.
Opten selven daeh geschoncken sekeren sanghers van buyten 6
ghelten Rijns wijns te 12 grooten de gelte, facit 6 scell. Brab.
Somma van den ommegange ende cruyscosten voirscreven:
100 pond. 16 scell, 6 den, 9 miten Brab.

Lijst van stichters

Door in te tekenen op de uitgave van dit boekwerk, worden als Stichters van den Lieve Vrouwe Ommegang beschouwd:

Z. Hoogw. Excell. de Bisschop van Breda;	G. Boschman;
Mgr. Dr. Ch. van Dam, Deken van Bergen op Zoom;	J. E. M. Braat;
Z. E. Rector H. M. Adriaansen;	Br.-Overste St. Franciscusgesticht;
Ant. Andriessen;	Mevr. L. C. Broekmans-Groot;
Mej. A. Asselbergs;	Andre Broekmans;
Mej. E. Asselbergs;	C. Bruijs-Versijp;
Mej. M. Asselbergs;	J. U. van Coppenolle;
Alph. Asselbergs;	Mevr. C. P. Cornuit-Laro;
Arn. Asselbergs;	H. Crusio;
Bern. Asselbergs;	W. Crusio;
J. C. C. Asselbergs;	J. Deleij;
Th. Asselbergs-Hamer;	J. M. van Dungen;
W. Asselbergs;	Z. E. Pastoor A. van Eekelen;
L. Baartmans;	P. N. van Eck;
Ant. Bakker;	Mme. M. Fel. Etienne-de Puydt;
„Jac. Bastiaansen;	Mej. Cato Geers;
Mr. C. Becht;	Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen;
W. J. Becht;	Mevr. Ferket (Halsteren);
Hub. C. Beckers;	Const. Geijssen;
L. M. C. Bedaux, <i>arts</i> ;	H. van Giels;
L. Bennaars;	Dr. P. J. H. van Ginneken;
Gebr. Benner;	Ant. Goderie;
W. F. Besling;	Ant. L. M. Goosen
J. F. Bevin;	J. Gouverneur;
L. Beuken;	Ant. K. G. de Groot;
„De Boerenleenbank;	J. W. H. van Gurp;
Ir. W. Bogaers;	W. de Haas,

Mevr. C. L. Hansen-ten Hacken;
F. Hamann;
J. Hertogs;
Chr. Heijns;
Z. E. Pastoor C. Holzer;
C. Hoogers;
Fam. A. Houtman;
A. Hoevenaars (Dongen);
P. Th. J. Huberts;
J. P. Huijgens;
P. Janbroers;
Mevr. Hel. Janssen-van Genk;
A. Janvier;
H. J. Jordans;
Ir. A. J. L. Juten;
P. v. Kalmthout, apoth;
Z. E. Rector M. W. H. Koenraadt;
D. Koenraadt (Halsteren);
G. Kools;
Fr. Adr. Kools-Ooijens;
J. van der Kreek;
Mr. Arn. Krootjes, notaris;
Aug. Laane;
Leeszaal (R.K. Openbare);
Z. E. Pastoor J. Lips (St'buiten);
Job. Loose;
J. Luijckx-Raaymakers (Wouw);
Ant. Mazairac;
P. J. van Mechelen;
P. van Mechelen;
Jac. van Mechelen;
Z. E. Rector J. C. L. Merkelbach van
Enkhuijzen (Etten);
W. J. Mercx;
L. van Mil;
N.V. Manuf. handel J. Nelissen;

Th. R. Neutelings;
W. Neutelings;
A. J. Nuijten;
G. Oirbans;
A. C. P. Pacilly;
P. C. Peeters;
A. Penders;
Mej. Anny Piscaer;
J. Plouvier;
Herm. Roem;
J. Schetters;
Z. E. Pastoor Jos. P. A. M. Schets;
Mej. M. Schoutens;
L. M. Serré;
C. J. F. Sloomans;
Mej. J. J. M. Smits;
Fam. van Steen;
J. Stuart;
P. Stuart;
W. F. Strijbos;
Mevr. B. Derwig-Terken;
A. Testers (Kloetinge);
A. J. Thewes;
Jac. Timmermans (Halsteren);
F. C. de Valk;
W. G. M. van der Valk, arts;
Fr. Verlinden;
Fr. Videler;
H. J. P. Voets-Tendeloo;
J. P. M. Voets-Weijts;
V.V.V. B. o. Zoom;
A. A. M. Weterings, arts;
J. M. M. Weijts;
J. A. de Wit;
W. de Wit;

en nog een tiental, dat onbekend wenst
te blijven.

Verder is dit boek uitgereikt aan twintig personen. die zich op bijzondere wijze verdienstelijk hebben gemaakt bij de voorbereidende werkzaamheden van de ommevang, door het gratis beschikbaar stellen van groote hoeveelheden materiaal e.a.